॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो जयति ।

॥ महाभाष्यं ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतं

महामहोपाध्यायकैयटकृतप्रदीपाख्यव्याख्यया नवाह्निकमात्रे
श्रीनागेशकृतोद्योतस्योपयुक्तभाष्यव्याख्यया च संवलितं
श्रीद्गुरुवरबालशास्त्रिकृतटिप्पण्या भूषितं

काशीस्थप्रसिद्धविद्वद्वरश्रीमद्भारद्वाजोपाह्व-
दामोदरशास्त्रिमानवल्ल्युपाख्यगङ्गा-
धरशास्त्रिपट्टवर्धनोपनामकतात्या-
शास्त्रिप्रभृतिभिः सुपरिष्कृतं

काश्यां

श्रीराजराजेश्वरीनाम्नि यन्त्रालये काशिकराजकीयप्रधान-
पाठालये लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन पट्टवर्धनोप-
नामकनारायणशास्त्रिणा संशोध्य प्रकाशितम् ।

श्रीसंवत् १९४३ मि० श्रावण व० १२ बुधे

॥ भूमिका ॥

पुरा किलात्र काशिकायां पाणिनीयतन्त्रमधिजिगांसूनां भूयसां विद्यार्थिनां पातञ्जलमहाभाष्यदौर्लभ्यमवेक्ष्यालोच्य च तद्विना प्रगाढव्युत्पत्तिविधुरतां पूज्यपादगुरुवरश्री ६ राजारामशास्त्रिचरणैः श्री ६ बालशास्त्रिचरणैश्च सप्रदीपं भाष्यं शिलाक्षरैर्मुद्रयित्वा विभूष्य चाल्पस्थले टिप्पणीभिः प्राचुर्यमापाद्यत । भूयसा च कालेन तेषां पुस्तकानां पुनरसुलभतां समवेक्ष्यावधार्य चान्यत्र मुद्रितेन प्रदीपविवरणसहितेनापि नवाह्निकमात्रेण व्युत्पित्सुजनानामपरितोषं पुण्यग्राममुद्रितेनापि व्याख्यानविकलेन भाष्यपुस्तकेन सकलप्रयोजननिर्वाहमसुकरं मन्यमानेन मया सप्रदीपं भाष्यं सीसकाक्षरैर्मुद्रयितुमुपाक्रम्यत । न्यवेश्यत,च बहुषु स्थलेषु महामहोपाध्यायकैयटेनाव्याख्यातानामत्यन्तापेक्षितव्याख्यानानां भाष्यग्रन्थानां महामहोपाध्यायनागेशभट्टकृत भाष्यप्रदीपोद्योतगतो नवाह्निके भाष्यव्याख्यानभागः । योजितानि च चिरकार्यनिर्वाहाय दृढानि पत्राणि वाचनायासनिरसनाय स्थूलाक्षराणि सम्यगवगमाय च वार्त्तिकेषु चिह्नानि सूत्राध्यायपादाह्निकसूत्रसंख्याबोधका अङ्काः । छात्राणामुपकृतये चास्थाप्यत न्यूनतमं तन्मूल्यम् । तदेतदालोच्य पुनरुल्लसन्तां शास्त्ररसिकाः पुस्तकसंग्रहे, क्षाम्यन्तु च सीसकाक्षरयोजकदोषेण शोधकबुद्धिदोषेण च सुलभानि स्खलितानि प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीविश्वनाथ इति साञ्जलिबन्धं मुहुराशास्ते । शम् ॥

पट्टवर्धनोपनामको
नारायणशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम्।

अथ पातञ्जल महाभाष्य प्रारंभः।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ शब्दानुशासनम्॥ अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः

श्रीपतञ्जलये नमः। सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम्। सदसद्रूपतातीतमद्वयं माययावृतेः ॥ १ ॥ ज्ञानलोचनसंलक्ष्यं नारायणमजं विभुम्। प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम्॥ २ ॥ पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात्। सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥ पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः। गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम्॥ ४ ॥ महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम्। यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः॥ ५ ॥ भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः। छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम्॥ ६ ॥ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना। क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥ ७ ॥ महाभाष्यकारो विवरणकारस्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह। अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद् वक्ष्यन्ते ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इतिशब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपे ऽवस्थापनाय प्रयुक्तः। एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन संभाष्योद्योतः॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्तावानन्तर्याद्यर्थकत्वमथशब्दस्याप्रमाणमिति भ्रमनिरासायाह। अयमिति। योयमस्मिन्वाक्ये स इति भावः।

आलोकालोक आलोकान्तरं नापेक्षते यथा। एवं वृत्त्यासिमात्रेण यत्स्फूर्तिस्तत्परं महः ॥ १ ॥ प्रयोजनमाहेति। साधवः शब्दास्तेषामसाधुभ्यो विवेको वा विषयो ऽनेन प्रदर्श्य तद्वति तु युक्तम्। स्वतः पुरुषार्थतदारादुपकारकाणामेव प्रयोजनताया औचित्येन रक्षादीनामेव प्रधानप्रयोजनताया युक्तत्वात्। प्रयोजननिरूपणस्याध्ययनानुकूलप्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानजननमात्रेणैवार्थवत्त्वादध्ययनस्य च विवेकज्ञानपर्यन्तत्वाज् ज्ञानस्याध्ययनान्तर्गतत्वेन प्रयोजनतायाः कथमपि वक्तुमशक्यत्वाच्च। प्रथमं विषयन्निरूप्य रक्षोहेत्यादिना

प्रयुज्यते । शब्दानुशासनन्नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्य- म् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र

त्वथ सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते । स्वरूपेवस्थितस्य सर्वनाम्ना परामृश्यते । अयमिति । शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारार्थ इति । अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः । निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम् । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति । शब्दानुशासनमिति । अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणता ऽथशब्दसन्निधाने प्रतीयते । व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति । अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी । अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्रतिषेधाप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः । शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादिना प्रकरणादिना विशेषेवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । केषामिति उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्किमा प्रत्यवमर्शः यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति।सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह।लौकिकानामिति।लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाट्ठञिति ठञ् । अथवा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानामपि लौकिकत्वे ऽपिप्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम् । यथा ब्राह्मणा आयाता वसि-

शास्त्रमिति । अस्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः।विवरणकारत्वात्ख्याख्यातव्यत्वेनेति शेष उचितइति केचित् । साधुत्वरूपैकप्रयोजनकत्वाच्चास्य शास्त्रत्वम् । लौकिकास्तावदिति । अनुक्रमेण तावच्छब्दः पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः ।

विस्तरेण प्रयोजनानि प्रतिपाद्य ततः किं पुनरिति प्रश्नत्याक्षेपतत्प्रतिक्षेपमुखेनाधिकारीनिरूप्यतइति सन्दर्भशुद्धिः स्यात् । प्रस्तावः । प्रारम्भः । वि० । द्योतकत्वमिति । विवरणकारास्तु वाचकत्वमेवेच्छन्ति । न च वाचकत्वपक्षेऽधिकारं जानातीत्यर्थेऽथ जानातीति प्रयोगापत्तिः । तस्याधिक्रियमाणार्थकतायाः स्वसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदार्थान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षतायाश्च स्वीकारात् । अत एव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भ इत्यर्थे शब्दानुशासनस्याथेति न प्रयोगः । द्योतकत्वपक्षे त्वधिक्रियतइत्यस्याध्याहार एव तात्पर्यग्राहकता ऽथाथशब्दस्य तदाहानेकेति ।

लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शन्नो देवीरभिष्टये । इषेत्वोर्जेत्वा । अग्निमीले पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतय इति । अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं

ष्टोप्यायात इति वसिष्ठस्य । तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् । अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः । तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येवदर्शयति । गौरश्व इति । वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति । शन्न इति । अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः । तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति । किं यत्तदिति । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः । नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति । यदि हि द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यद् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत् अनेनैव

यद्यपि मुख्यत्वाद्वैदिकानां पूर्वं निर्देश उचितस्तथापि लौकिकानां पूर्वंनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थः । अथ गौरिति । अथेत्यस्य पृच्छ्यतइति शेषः ।

शन्न इतीति । अथ क्रमेणर्ग्यजुःसामाथर्वणामादीनां प्रदर्शनमकृत्वाऽथर्वयजुर्ऋक्सामां शन्न इत्यादि क्रमेणादीन् प्रदर्शयतो भगवतः क आशयः । उच्यते । त्रेतासाध्यानुश्रविके कर्मण्यथर्ववेदस्याभिचारादिप्रधानस्यानुपयोगित्वेन विहारनिर्माणादितदुपकरणसंपादनाङ्गभूतरक्षःपिशाचादिनिराससाधनीभूतानां मन्त्रविशेषाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेन प्रथमं तस्योपयोगात् प्रथमसुपस्थितिः । तत उपक्रमप्रभृतिप्रधानाध्वर्युकर्ममन्त्रप्रदर्शकस्य भित्तिस्थानीयस्य यजुर्वेदस्य । ततश्चित्रस्थानीययोर्ऋक्सामयोर्मध्ये प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासहौत्रोपयोगिन ऋग्वेदस्य । ततः सोमाद्युपयोगिनस्सामवेदस्येत्युपस्थितिक्रमानुसारेणोचितं तथा प्रदर्शनमिति ॥ वस्तूनीति ।

नाम तत्। यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः। नेत्याह। क्रिया नाम सा। यत्तर्हि तत् शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः। नेत्याह। गुणो नाम सः। यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः। नेत्याह आकृतिर्नाम सा। कस्तर्हि शब्दः।

न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति। यत्तर्हीति। गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्कते। परिहारस्तु पूर्ववत्। तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः। चेष्टितं कायपरिस्पन्दः। निमिषितमक्षिव्यापारः। शुक्लो नील इति। द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः। भिन्नेष्वभिन्नमिति। अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते। छिन्नेष्वच्छिन्नमिति। अनेन तु नित्यत्वम्। सामान्यभूतमिति। सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम्। सामान्यमिव सामान्यभूतम्। भूतशब्द उपमार्थे। यथा पितृभूत इति। द्रव्यादिषु

आकृतिरिति। जातिरित्यर्थः। आक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोनयेति व्युत्पत्तेः। शङ्कायां सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकं चेत्यप्यर्थो बोध्यः। जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्। प्रत्यक्षादौ तद्भानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्कातत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात्। सिद्धे शब्दार्थे इति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्या अपि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति। तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमः तद्विषयकः। यथा परमकार्योपादानके परमकारणाभेदः। अ-

---

अथ गुणक्रिययोः क्व गौरिति विज्ञाने प्रतिभास इति चेद् गुणक्रियासमूहो द्रव्यमिति तस्य भाव इति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन समुदायात्मकद्रव्यभानस्य गुणादिभाननान्तरीयकतया तद्भानस्य सिद्धिरिति वि०। यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्तते। यद्वा तच्छब्दः प्रसिद्धौ। वि०। भिन्नेन्द्रियेति। श्रोत्रेन्द्रियेत्यर्थः। द्रव्यं नाम गुणो नामेत्यादौ श्रोत्रग्राह्यत्वेन द्रव्यगुणयोर्विशेषणान्मतभेदेन शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वा नेत्याह द्रव्यं नाम तदित्यादेर्नासङ्गतिः॥

येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः। अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते। तद्यथा। शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति। ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते। तस्माद्ध्वनिः शब्दः। कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्। रक्षार्थं वेदानाम-

निरस्तेषु पृच्छति। कस्तर्हीति। उत्तरमाह। येनोच्चारितेनेत्ति। वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति। वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्। आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्तस्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः। उच्चारितेन। प्रकाशितेनेत्यर्थः। अथवेति। अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारेऽपि न दोषः। द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात्। ध्वनिं कुर्वन्निति। विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबन्धः। उच्यते। शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये। तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा शब्दं कार्षीरिति। कानि पुनरिति। किं संध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः। पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामाह। रक्षेति। लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्यवस्यति। तत्र लोपाग-

---

त एव सुखदुःखयोः कुण्डलकटकयोर्मैक्यम्। कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात्। एवं गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशङ्केतिभावः। उच्चारितेनेति। शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तो न येनेतिभावः। अथवा प्रतीतपदार्थक इति। लोके व्यवहारेषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः। श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः। तस्यार्थबोधकतापि अविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम्। कानि पुनरिति। शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः। खलूपी-

---

षानर्थक्ये तु प्रत्येकमिति। प्रत्येकस्यावाचकत्वइत्यर्थः। इत उत्तरं तथा च समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तदपि न शक्यते वक्तुमिति शेषः॥

ध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति । ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्माद्ध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गोवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानंच षडङ्गे-

मयोदाहरणम् । देवा अदुह्र इति । दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छन्दसीति रुटि सति रूपमेतत् । वर्णविकारो यथा । उद्ग्राभञ्च निग्राभं चेति । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्य भकारः । उदि ग्रह इत्यत्र उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ् । ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः । येनोपजीव्यते सा विकृतिः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति । तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः । आगम इति । आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते । निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः । प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मू-

ति । निपातसमूहो निश्चयार्थः । उहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमितिशेषः । लिङ्गैरिति । इदमुपलक्षणं प्रकृत्यादेरपि । निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः । षडङ्गः । शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाङ्गसहितः । वेदः । स्वशाखारूपः।अध्येयः।प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेतिततो बोधः।यद्यपि तेन प्रोक्तमिति

प्रयोजकश्चेति । अन्ये त्वत्रागमपदं वेदबोधितपरम् । भवति च वेदबोधितं फलं सन्ध्योपासनस्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं व्याकरणाध्ययनस्य । तथा च फलमेव प्रयोजनपदेन विवक्षणीयमित्याहुः ॥

षु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति । लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् । असन्देहार्थं चाप्यध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां सन्देहः । स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती । स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः। अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः । इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुण इति । ते ऽसुराः

त्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः । लघ्वर्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणेनेति । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । न चाऽशब्दज्ञमुपाश्रिष्यन्ति शिष्या इति । असन्देहार्थमिति । सन्देहस्य प्रागभावोऽत्र वेदितव्यः । न तु प्रध्वंसाभावः । नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति । इतरस्यैव तदुत्पादात् । स्वरत इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थावसाय इत्यर्थः । मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति । इमानि चेति। भूय इति। पुनरित्यर्थः । आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम् । ते ऽसुरा इति । निन्दार्थ-

सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयवृत्ति, तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यं अत एव समानानामीहमा-

* प्रागभाव इति । प्रागभावस्य चाजन्यत्वात्प्रयोज्यत्वरूपं फलत्वमत्र विवक्षितम् । तदपि प्रतियोगिसामग्र्याः सर्वदा विघटनेन तस्य परिरक्षणरूपम् । यथोपस्कारमते दुःखप्रागभावस्याविनाशिनो मोक्षत्वं तत्परिरक्षकता च तत्त्वज्ञानस्य । युक्तं त्वत्र सन्देहात्यन्ताभावस्यैवासन्देहपदार्थत्वम् । सन्देहकारणस्याज्ञानस्याभावात्मकज्ञानस्य प्रयोज्यतायाः सन्देहाभावे कार्याभावत्वेन सूपपादत्वात् ॥

हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् ।

वादेन नम्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते । तत्र केचिदाहुः । हैहेप्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति । पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे । नम्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति । कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः । म्लेच्छ इति कर्मणि घञ् । दुष्टः शब्द इति । स्वरेण स्वरतः । आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रो हिंसकत्वात् । यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः । तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः तदाश्रयणे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः । तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्ये ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभावः । यथा राजा भव युध्यस्वेति । ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रु-

नानामधीयमानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकारः ।

* वृत्रेणेति । अत्र विवरणकारेण वृत्रेणेति फले हेतौ तृतीयेति व्याख्यातं तस्यायं भावः । तैत्तिरीये विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्रा ऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमे ऽनुपहूतेनैवेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं क्रुद्धस्त्वष्टा ऽऽहवनीयमुपप्रावर्त्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति ततो वृत्र उदभूदिति श्रूयते ततश्चाभिचारकर्तृत्वं त्वष्टुरेव प्रतीयते न वृत्रस्येति ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कै-
धो न तज्ज्वलति कर्हि चित्।तस्मादनर्थकं माधिगीष्मही-
त्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। यस्तु
प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले।

तिर्विधीयमानेह न भवति। अविज्ञातमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्था-
परिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण। न तज्ज्वलतीति निष्फलं भवति।
अनर्थकम्। निष्प्रयोजनम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकर-
णाध्ययनस्य दर्शयति। विशेष इति। स एव शब्दः क्व चिदर्थे केन चिन्निमित्तेन
प्रयुक्तः साधुः। अन्यथा त्वसाधुः। यथाश्वे ऽश्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः सा-

नानामधीयमानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते के चिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकारः। अ-
ध्ययनतथाज्ञानयोश्च चेन समुच्चयः। अनेनातादृशस्याधर्मं सूचयति श्रुत्या
मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात्। तथाच व्यासः। वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवा-
ध्ययनं द्विजः। कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्ययइति। जयपदं मंत्रसा-
ध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्। ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रिय-
संयोगसम्पादनादिरूपोर्थस्तस्यैवाच विधेयत्वम्। एतेन ज्ञानस्य विधेयत्वादि-
दं चिन्त्यमित्यपास्तम्। प्रधाने च कृतो यत्न इति। प्रधानविषये निर्वृत्त इत्य-
र्थः। अन्यथा यत्नविषयकृतेरसम्भवादसङ्गतिः स्पष्टैव। फलवानित्यत्र फलभेदेन
वाक्यार्थावगमो विवक्षितः। एतच्छास्त्रं च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थोपयो-
गीति बोध्यम्। एवं च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च प्र-
त्यवायस्य परिहारकतया ऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम्। याज्ञिका इति। यज्ञ-
काण्डभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः। ऋषिः पठति शृणोतु
ग्रावाण इतिवत्प्रयोगः। तत्र ऋषिर्वेदः सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः। तस्माद-
नर्थकमिति। अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययने ऽनौचित्येन निष्प्रयो-
जनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः। अतो निषिद्धमध्ययनं मा भूदि-
ति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम्। एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रभाष्यपठितैकः
शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह। यस्त्विति। अभ्युदयहेतुत्वं अदृष्टद्वारा पुरुषा-
र्थसाधनत्वम्। कुशलः। अधीतव्याकरणः। यथावदिति। अस्वूकृतादिदोषरहि-

सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोपशब्दाः । अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः । अथ यो ऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्यशरणम् । विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव ।

धुः ।जातिनिमित्तको ऽसाधुः । गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुः । जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः। क इति। वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह। वाग्योगविदेवेति।एवमपशब्दज्ञानेपीति।यथा स्त्रैषिकद्रव्यसेवया स्त्रैषिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथात्रापि यथोक्तन्याय्यमिति भावः।भूयांसोल्पीयांसइति।परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः। यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पे पशब्दा अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति ।तन्न। यस्माद्भूयांसो ऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानमिति । यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः। नात्यन्तायेति । पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात्प्रकरणात्सामर्थ्यं बलीय इत्याह । अवाग्योगविदिति ।

तमित्यर्थः । वाग्योगवित् । वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीत्यर्थः। कुत एतदिति । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः। नन्वस्त्यधर्मोपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरणमत आह । अथवेति । नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्तास्त्वत आह । अथ यो ऽवाग्योगविदिति ।

अथ यो वाग्योगविद् । विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पुनरिदं पठितम् । भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चाऽतः । यदि श्लोका अपि प्रमाणम् । अय मपि प्रमाणं भवितुमर्हति । यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेद् इति । प्रमत्तगीत एषः । तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् । अभिवादे स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं

वाग्योगवित्तूभयज्ञोपि शब्दान्प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग्भवति । श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति । क्व पुनरिति । प्रातिपदिकार्थप्रश्ने एवात्र तात्पर्यं, किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात् । आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह । किं च भो इति । यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनुग्राहिकास्ति । एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योयमहमिति न त्वभिवादये देवदत्तोहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः । प्रयाजा इति । प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्र-

किं चात इति। अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः। स्त्रीवदिति। तद्वत्करणेन शा-

कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् । यो वा इमाम् । चत्वारि । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति । चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ । नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्ष

क्तिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा समिधोग्नआजस्य व्यन्तु अग्ने ऽग्नइति । पदश इति । पदं पदमिति सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वरश इति स्वर उदात्तादिः । अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजको ऽप्यार्त्विजीनः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ् । विद्वान् यजेत् विद्वान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारीति । शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम् । त्रयः काला इति । लडादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्य·

स्फोटात्मा नित्यः ... ऽवज्ञानात्ताप... ऽमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेतिभावः । चत्वारीति । ऋच्छन्त्वः ।

स्वाज्ञानित्वक्कृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेतिभावः । चत्वारीति । ऋच्छन्त्वः । शब्दो रोरवीतीति । महान् देवः अन्तर्यामिरूपः । शब्दः मर्त्याँ आविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणप्राप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् । पदजातानीति । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणीत्यर्थः । अत एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते । उरसीति । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यन्तं विजानी-

णात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहि-

व्यञ्जकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप इत्यर्थः। के चित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गाल्लक्षणेन सप्त कारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। मर्त्येति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यते इत्याह। अपर आहेति। परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः। कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा। तस्यामित्यर्थः। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते। तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति।

यात्। मूर्धन्या ऋटुरषा इत्युक्ते मूर्धैव शिरः। कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते। मनस ईषिण इति। उचितशुद्धिक्रमेण वशीकर्तारः विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्याहिंसका वा। ते च वैयाकरणाः। अन्येषां तदविज्ञाने हेतुमाह। गुहेति। एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थभागं एकैकस्य चतुरंशत्वात्परादीनां वा त्रयोंशा मध्यमान्ता गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा। वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्बललब्धयोगेन च गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः।

ता नेङ्गयन्ति । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न न निमिषन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः । चत्वारि । उतत्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्यउशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति । एनामिति । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै

नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति। उतत्व इति । त्वशब्दोन्यवाची । उतशब्दोपिशब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः । प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानो ऽप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतो इति । उत उ इति निपातसमाहारः । अविद्वांसमाहार्धमिति । अविद्वल्लक्षणमर्थमर्धर्चं आहेत्यर्थः । स-

---

न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते । यन्मनुष्येष्विति । ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः । तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय वाऽध्येयम् । व्याकरणमिति शेषः । हरिरप्याह । वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदमिति । तत्र श्रोत्रविषया वैखरी । मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता । योगिनान्तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । परायां तु नेति त्रय्या इत्युक्तम् । स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी । तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्ततइत्युक्तेः । अनेकतीर्थभेदाया नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह खल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्याता। उत त्व इति। उतशब्दो ऽप्यर्थे । बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् । अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोति एनां वाचं य एव ह्यर्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति । एवमर्धेनाविद्वांसं निन्दित्वा अर्धान्तरेण विद्वांसं स्तौति । उतो

तन्वं विसस्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्यउशती सुवासाः । तद्यथा । जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ् नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् । उतत्वः । सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति,कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति तितउपरिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । अत्रा स-

सचतेरिति । षच सेचनइत्यस्य । दुर्धाव इति । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम् । धीरा इति । वैयाकरणाः । वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां

त्वस्मै । अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तत्त्वं शरीरं विवृणोति प्रकाशयति सम्यग् ज्ञानं हि प्रकाशनसमर्थस्य । अर्थो हि वाचः शरीरम् । अर्थोपमायुक्तया उत्तमया वाचा अन्त्यपादेनार्थज्ञं प्रशंसति । यथा जाया विवृत्तसर्वाङ्गावयवा भूत्वा उशती कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानं कस्मिन् काले । यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषः तां यथावत् पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृत्तशरीराम् । एवं स एनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति । शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्तग्रन्थाध्याययोः स्फुटः । वाग्विदे । वैयाकरणाय । सक्तुमिवेति । यत्र व्याकरणे धीराः ध्यानवन्तः सन्तः तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । ते तत्करणेन शुद्धचित्ताः । अत्र ब्रह्मप्र-

खायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्व । एष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् ।

क्तवन्तः । मन्त्रे घसेति लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपम् । अत्रा सखाय इति । ऋचितुनुघेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते । सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः। एकगम्य इति। ज्ञानेनैव प्राप्यः। वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादनाः मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः। ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत् । दशदिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि ग्रन्थकाराः

तिपादकशब्दशब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः। तत् शब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तः । तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एतेषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं स्थिता निहिता भवतीति ऋगर्थः । तितउशब्दः इत एव भाष्यान्नपुंसकः । चालनी तितउः पुमानिति कोशात्पुल्लिङ्गोपि । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः। वाग्विषय इति। वाग् वेदरूपात्र ग्राह्या ।

घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव । सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम् । सूर्म्यं सुषिरामिव । तद्यथा । शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति । एवं ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः । सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम् । सुदेवो असि । किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजन-

पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति । तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवदादीति । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तःस्थमिति । मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकरणे योधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण सत्यदेवोसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः । सिन्धव इति । नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः । अनुक्षरन्तीति । ताल्वनु प्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः । सास्मिन्नुद्यत इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः । सूर्म्यमिति । सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः । किं पुनरिति । ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति । एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विष-

अनरीति । अमनुष्येऽरि भिन्न इति वाऽर्थः ।

मन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ओं इत्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति । पुराकल्प एतदासीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः। स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं क-

यविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम्। न पुनरन्यदिति। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। ओं इत्युक्त्वेति। अभ्युपगम्येत्यर्थः।* वृत्तान्तश इति। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः। अद्यत्वइति। अद्यत्वेशब्दो निपातोऽस्मिन् कालइत्यर्थे वर्तते। त्वरिता इति। विवाहादौ। उभयोपदेश इति। हेयोपादेयोप-

पुरेति। युगान्तरेइत्यर्थः। संस्कारोत्तरमुपनयनोत्तरम्। करणेति। आभ्यन्तरप्रयत्न इतिभावः। आचार्य इति। शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव। उक्तः शब्द इति। किं लौकिकानांचेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः। स्वरूपमपीति। अथ गौरित्यादिनेति भावः। अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता

*अभ्युपगम्येत्यर्थ इति। वस्तुतस्तु ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेति श्रौतोपनिषदावेदपाठारम्भे प्रणवोच्चारणस्य विधानात्तदनुसारेणेदमोमित्युक्त्वेति भाष्यमिति बोध्यम्॥

र्त्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतो ऽन्ये ऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यतएतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि तावत् शब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यतएतद् गाव्यादयोपशब्दा इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यतएतद्गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः । लघीयाञ्छब्दोपदेशः । गरीयानपशब्दोपदेशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयो ऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति । अथैतस्मिन् शब्दोपदेशे सति किं

देशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः । यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह अन्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । पञ्चेति । अर्द्दित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते । न त्वयं विधिः । अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि प्रशस्तौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः । इष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरित्यर्थः । अ-

---

क्तमिति बोधयितुं तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति तौ पृथग् नोक्तौ ।

शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः नचान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति । आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः क-

थवा उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य । तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते । यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः । तथेह नेति प्रतिपादयति । चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः । प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । व्यवहारो यज्ञकर्मणि । किंचिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इत्यादि । सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षा-

---

पर्यपयुक्तमिति । समाप्तमित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् ।

र्त्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्त्तव्यः। कथंजातीयको ऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्त्तव्यः। तद्यथा। कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा। आतोऽनुपसर्गे कः। किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते। किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः।

श्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किं पुनरिति। आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सरूपता विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते केवलेऽपि व्यक्तिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते। तस्माल्लक्ष्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिद्व्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादि-

संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः । यद्येव नित्यः । अथापि कार्यः । उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति । कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे । सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते । तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम् । न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावा-

त्याचक्षते । संग्रहइति । ग्रन्थविशेषे । कथं पुनरिति । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः । सिद्धइति । तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा । कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा । सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परया अनादित्वान्नित्यता । सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति । अथेति । नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः । कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु । ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोप्यर्थोवगम्यतइत्यर्थः । संग्रहे तावदिति । तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ

अथ सिद्धशब्दस्येति । अत्र पदार्थशब्दो रूढः । सिद्धशब्दसम्बन्धी कः पदार्थ इति भावः ।

न्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा । अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नुपादीयमाने

सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणम् । द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यावधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्व एवापो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमो ऽवगम्यते । सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदार्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न ते ऽपि सिद्धा एव । अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासम्भवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्यो ऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं मा भूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह । अथवेति । नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः ।

ऽसन्देहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो म-
हतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते ।
मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भ-
वन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था
यथा स्युरिति । अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूट-
स्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येपि
वर्तते । तद्यथा । नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति ।
यावता आभीक्ष्ण्येपि वर्तते । तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति ।
पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः
प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायं वर्णयि-
तुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ।
अथ क पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे
शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कुत एत-
त् । आकृतिर्हि नित्या । द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये
पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चे-

माङ्गलिक इति । अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः ।
प्रथन्ते इति । अध्ययनस्याविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् ।
आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् । सिद्धार्था इति ।
अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्ये न ये शब्दाः
प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद् न विरलप्रयोगाणाम् ।
विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्च-
र्यमनित्ये, नित्यत्वोप्ययोरिति । अर्थसम्बन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वा-

मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्याह । मङ्गलादीनीत्यादिना । ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य
फलमाह । अध्येतारश्चेत्यादिना । आनुषङ्गिकमङ्गलसम्पत्त्येत्यर्थः ।

ति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः । अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । मृत्कया चिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कया चिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याऽऽकृतिः । कथम् । न क्व चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते । अथवा नेदमेव नि-

दर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्येऽर्थे कथं सम्बन्धस्य नित्यतेति चेत् । योग्यतालक्षणत्वात्सम्बन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वात् शब्दस्य च नित्यत्वाददोषः । द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः । आकृतिरिति । संस्थानम् । ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् । आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात् । न क्व चिदुपरतेति । अनभिव्यक्तेत्यर्थः । अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यम् । अथवेति । असत्यत्वेपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणे

त्यलक्षणम्। ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययियोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते। अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति। कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते। नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्या भावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति। न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाऽऽह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति। तावत्यैवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते। यदि तर्हि लोक एषु

न जातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधा चानित्यता। संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः। उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः। परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः। प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः। एतत् त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि। तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता। अविचालीति परिणामानित्यता। अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता। यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा तदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। लोकत इति। अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोऽन्यथा नित्येषु। शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम्। घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते। उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते नैवं शब्दादयः। तावत्यैवार्थमिति। बुद्ध्या वस्तु नि

शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते। *लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः*। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः। धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः। यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः। यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते। अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद-

कल्प्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम्। कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम्। लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम्। शब्दप्रयोग इति। प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति। अर्थेन आत्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः। धर्माय नियम इति। चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते। संबन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्त्तव्यः। चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभावएव विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयः समासः। धर्मप्रयोजन इति। लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः। प्रियतद्धिता इति। नायमपशब्दः किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते। आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः। यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुङ्क्ते। कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम्। अथवेति। नात्रावयवावयविविभागः किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थौ भवरूप इत्यर्थः। लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः। वैदिकः

नप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः। परस्परविशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दाः प्रयुज्यन्ते प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः। एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणास्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम्।

भक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते। इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति। समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते। इयं गम्या इयमगम्येति। वेदे खल्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत् किं चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथा ऽग्नौ कपलान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति।

श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्तो कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शकेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः। इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमो ऽयं न तु विधिः। अर्थित्वाभावे कारणाभावात्।

उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति। सन्तक्ष्यासन्तक्ष्य वेत्यर्थः। निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ इ-

तत्र च नियमः क्रियते । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा। ऊष तेर चक्र पेचे,ति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः। प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति । यइदानीमप्रयुक्ताः नामी साधवः स्युः । इदं तावद्धि प्रतिषिद्धम् । यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः अथाप्रयुक्ता न सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्धि प्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्ब्रूमः । यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमः । यल्लोके अप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते । कश्चेदा

समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति केचिच्चापभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एव अर्थं प्रत्याययन्ति । अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति । अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रामाण्यमाशङ्कते यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया सत्वं गम्यते । नैवं शब्दानां, ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्वेनावसीयन्ते इत्याह । इदमिति । कश्चेदानीमिति । उपहास-

त्यन्ये । शब्देनैवेति । साधुनेत्यर्थः । किमत इति । अप्रयुक्तसत्वं नास्माकम-

नोमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति । न ब्रूमो ऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं तर्हि लोके ऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके। अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः । अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् । अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तन्न । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते । अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् । अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्यायः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात्। यदेतेषां शब्दानामर्थे ऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा। ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः । तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति । अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् । यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणे-

परम् । उत्तरन्तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनुमितिसत्त्वात् । व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्ययुक्तम् । न त्वहं लोक इति। यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं नहि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते । इतरो ऽन्यथासिद्धतामाह । अप्रयोग इति । यतोन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते । संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्त्तव्यमित्याह ।

निष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सो ऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातवतः पूर्वनि-

नानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रकाणि च नचाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति । केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते । सर्वे देशान्तरे । सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । नचैत्रोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोका,श्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः । वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव । एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकारएनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु । रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । ये चाप्येते

अप्रयुक्त इति । ऋषिसंप्रदाय इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः । सर्वे इति । इदमत्र तात्पर्यं यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात् । वाकोवाक्यमिति । वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा किं स्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महदिति । पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः । वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम् । विकार इति । जीवतो मृताव-

भवतो ऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते । क्व । वेदे । तद्यथा । सप्तास्ये रेवती रेवदूष, यद्वो रेवतीरेवत्यां तमूष,यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति । किं पुनः शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा अधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दान्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽपभ्रंशाः । आचारे नियमः । आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते । ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति । अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्य । यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः यदि सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन

स्याविकारस्तत्रेत्यर्थः । किं पुनरिति । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग् ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः । आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः । ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः । आचारे । प्रयोगे । ऋषिर्वेदः । नच प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्

भवितव्यम्। न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। तएव साधीयोभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेको ऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञानएव धर्मो नापि प्रयोगे एव। किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके प्रयोगे ऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन *। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। यो ऽग्निष्टोमेन यजते। य उ चैनमेवं वेद। योग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद। अपर आह। तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति। एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेन युज्यते इति। अथ वा पुनरस्तु ज्ञानएव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा ऽधर्म इति। नैष दोषः। शब्दप्रमाणका व-

---

प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोष इति। उत्कृष्टधर्म-

---

निपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्। फलाद्व्यतिरिच्य इति। फलवद्व्यत्यभावप्रतियोगी न कार्यः। तत्र फलव्यतिरेक इति। कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोपि स्यादिति

यम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। तद्यथा। हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दान् जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा। कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि तदीयमृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति। सोऽप्सु सञ्जातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि। यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मः तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमः। अन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः। प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवे-

---

फलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण

तस्य व्याकरणाध्ययनं स्यादिति भावः। प्रमाणमिति। प्रामाणिकमित्यर्थः। अभ्युपाय एवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य न पृथक् फलतेति भावः। अपशब्दज्ञानम्। अपशब्देन तज्ज्ञानम्। अन्यत्रानियम इति। यत्र सुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दा-

दितव्या अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्र भवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते । याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते । तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः । अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः * । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् । शब्दाप्रतिपत्तिः * । शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं

इति । योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः । परावरज्ञा इति । विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः । अथेति ॥ उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि । तत्र पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः । षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते । यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते ।

पशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । यो पि यज्ञे दोषः सोपि तदङ्गभूतसंकल्पोहादिविषय एव । श्रुतौ हेलयो हेलयो नश्यध्वमित्यूह एव । विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसम्पदुक्ता । अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः । याथातथ्ये स्वार्थे ष्यञ् । विदितस्य यद्यथा स्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामह इति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं लोकसिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दान् प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात् । सेयं प्रतिपत्तिसाध-

भवति । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् । वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति । एवं तर्हि शब्दः । शब्दे ल्युडर्थः * । यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं, नहि शब्देन किं चिद् व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे* । भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । नहि शब्दे भवो योगः । क्व तर्हि, सूत्रे । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः * । प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलङ्काशकृत्स्नमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेपि तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । तदपि पठितम् । न चे-

---

समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्दइति । करणे ल्युड्विधीयते । शब्दस्य व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः । भवे चेति । शब्देप्यन्वाख्यायमानत्वे न भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः । नचेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवनता सूत्राद्यावर्तमाना तद्व्याप्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीति भावः ।

दानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति । अयं तावददोषः । यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु । कृत्यल्युटो बहुलमिति । तद्यथा । प्रस्कन्दनम्प्रपतनमिति । अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति । अयं तर्हि दोषः । भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि । लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् * । लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं दोषः । समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाऽप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेपि प्रवर्तते । अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्य-

---

वार्त्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः । प्रस्कन्दनमिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादानइत्ययं प्रपञ्च इति भावः । गौरित्युक्ते इति । सास्नादिमति यदा कश्चित्प्रत्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति । एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते पूर्वे पञ्चाला इति । जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः । तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः । शुक्ल इति । अशुक्लेप्यवयवे ऽवयवान्तरस्य शौ-

र्थो ऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति । परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः। वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः * । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति। वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवा-

---

क्त्रात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः । एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते । सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनाद् । आत इति निपातः । अतश्च हेतो रित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद् घोषमात्रमेवेत्यर्थः । किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्य चित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः। वृत्तिसमवायार्थ इति। लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः । वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्र-

---

चर्चापदानि । चर्च्यमानानि विभज्यमानानि । अविजानतः । मन्दबुद्धेः । किमिदमिति । कोयं समास इति प्रश्नः । उच्चारणमिति । ढक्कानिनादेनाभिव्यक्ति-

यः। वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः। का पुनर्वृत्तिः। शास्त्रप्रवृत्तिः। अथ कः समवायः। वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः। अथ क उपदेशः। उच्चारणम्। कुत एतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह। उपदिष्टा इमे वर्णा इति। अनुबन्धकरणार्थश्च*। अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्त्तव्यः। अनुबन्धानासंक्ष्यामीति। नह्यनुपदिश्यवर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम्। स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च वृतिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थश्च। इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः। इष्टान्वर्णान् भोत्स्यत इति। नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम्। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः*। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः। एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते। आकृत्युपदेशात्सिद्धम्।

वृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति। इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते। वृत्तिप्रयोजन इति। पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम्। सति हि समवाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो हलोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः। प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्त्तव्य इत्याह। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति। आकृत्युपदेशादिति। उपात्तोपि

रित्यर्थः। वृत्त्यर्थ इति। लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। एतेन प्रत्याहारद्वारा

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः * । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृतादयः । संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतो, ऽम्बूकृतो, ऽर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीतः, क्ष्विण्णो, रोमश, इति । अपर आह । ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथोविकम्पितम् । संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति । अतोन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्ग गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम् । किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादश-

---

विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षित इत्यर्थः । संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात् । तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतो ऽविशिष्टः किमयमोकार अथोकार इति यत्र सन्देहः । अम्बूकृतो यो व्यक्तो ऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्द्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः । क्ष्विण्णः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः। अविलम्बितो वर्णान्तरासम्भिन्नः । निर्हतो रूक्षः । सन्दष्टो वर्द्धित इव । विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि

समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता । संवृतादीनामिति । तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इतरार्थः । गर्गादिबिदादिपाठादिति । संवृता-

धा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि। सा तर्हि वक्तव्या। लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः। लिङ्गार्था सा तर्हि भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यदप्येतदुच्यते। अथ वै तर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते। सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति। परिहृतमेतत्। गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। ननु चान्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं, किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते।

अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः। अस्त्यन्यदिति। गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात्। गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत्। ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्। न तु समुदायान्तरस्थानाम्। यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति। निवृत्तकलादिकामिति। अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः। यदनुबन्धैरिति। यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि। ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते। आदिरन्त्येनेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ इ उ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते। स्वरसन्धिश्चासन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः। उभयमिति। यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव

दिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः। सा तर्हीति। तथा च प्रत्यापत्त्याश्रयणे गौरवमिति भावः। अपाणिनीयमिति। वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्ष्यगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे व्-

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति। तथा वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति। श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति। आगमेषु। आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते। विकारेषु तर्हि। विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रत्ययेषु तर्हि। प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते। धातुषु तर्हि। धातवोपि शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रातिपदिकेषु तर्हि। प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते। यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि। एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः। शशः षष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः॥ १॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। द्विगता इति। द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयसम्पादका इत्यर्थः। तथा वाक्यान्यपीति। शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः। अथ वेति। केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्बात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः। यानि तर्हीति। डित्थादीनि। एतेषामपीति। शिष्टप्रयुक्तत्वे मोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्र-

---

श्चिकभियेतरादिन्याय आपततीति भावः। पाठश्चैवेति। विशेष्यते। तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः। यानि तर्हीति। कार्यावधानकृतानुवादानीत्यर्थः।

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः *। अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात् । विवारभेदात् । किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदा-

---

दीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद् विभक्त्यनुत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्त्तते । वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमस्योपदिश्यते । विवृत्तस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वे ऽपि समासः । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः सम्पद्यते । विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः । व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह । किमुच्यतइति ।

इति श्रीमहाभाष्योद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् । प्रयोजनमित्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः कर्तव्य इत्यनुषङ्गश्च । विवारभे-

दपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोपि। सत्य-
मेवमेतत्। वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्र-
हणस्य प्रयोजनम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च
ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः।
तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य।
किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्या-
यते। आहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदे-
शश्चोद्यते। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्या-

बाह्यश्चेति। प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः।
प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बा-
ह्यत्वं कालस्य, यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मा-
त्रादिव्यपदेशो निमिषादिक्रियाभेदकृतः। अथ वा नाभिप्रदेशएव विशिष्टप्रय-
त्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्। विवृतत्वादी-
नां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम्। द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिका-
स्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते। किं पुनरिति। किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वा-
र्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता
चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः। दुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानेन विना

---

*प्रसिद्धपरिमाणेति क्रियान्तरस्य विशेषणम्। वि०। दुरवधारत्वादिति। अन्ये
तु किं पुनरिति प्रश्नस्यायं भावः। सूत्रकारेण पाणिनिना अइउणित्यत्र बोधक-
त्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृते बुद्ध्वा शास्त्रं प्रणीतमाहोस्वित्संवृते इति। किमयं
स्वतःसिद्धः संवृतोऽथवा विवृतस्य स्थाने अ अ इति सूत्रनिष्पन्न इति परमार्थः।
उच्चारितादन्यस्मिन्नप्युच्चरितेन प्रतिसन्धीयमाने त्रेस्त्रय इत्यत्र त्रिशब्दे बोधक-
त्वेन तात्पर्यविषयताया दृष्टत्वात्। उपदिश्यमानस्येत्यस्य पाणिनिं प्रति बोध्य-
मानस्येत्यर्थः। पूर्वत्राप्युपदेश इत्यस्य बोधनमित्यर्थः। तत्र पाणिनिं प्रति वि-
वृत एव भगवता बोधितः संवृते हि बोधिते विवृतस्य कलादीनामिव वार्ण-
साधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिना संवृतस्य विधान-

यते। कथं ज्ञायते। यदयं अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृततापृत्यापत्तिं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम्। अतिखट्वः। अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः। नैतदस्ति। नैव लोके न च

न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेप्यकारे प्रश्नोयं नासमञ्जसः। तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः। अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्। स्वरूपप्रच्यवाभावात्। अस्ति ह्यन्यदिति। प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः। नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः। नैष दोषः। उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः। नैव लोक इति। प्रयुक्तानामनुशास-

---

मनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम्। नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वानापत्तिः। वर्णसमाम्नायस्य तद्बोधकस्य संवृते ऽप्रवृत्तेरितिचेन्नैवम्। प्रत्यापत्त्यैव तद्बोधनात्। वर्णसमाम्नाये संवृतपाठेन तदनुमानाच्च। इत्थं च प्रत्यक्षे ऽप्यकारे स्ववधारत्वेपि विवृतत्वस्य प्रश्नस्य सामञ्जस्ये विवृतत्वादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपविवरणे चिन्त्ये इत्याहुः॥　　॥

---

* भाष्ये नैव लोके नच वेदे इति। प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैवाज्झ्स्वादिसंज्ञासु सतीषु अतिमालादौ सवर्णदीर्घादेरेवाभावेन टाबादिस्थस्यास्याकारस्य संवृतस्यैव संविज्ञानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्य वा सत्त्वे न तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्त्या तद्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वं सम्यगेवेति भावः। दीर्घप्लुतवचने चेति तृतीयवार्त्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशस्य। तेन तत्प्रत्याख्यानेनैव लोके नच वेदे इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम्। न पुनर्ह्रस्वस्य विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरत्यन्तासत्त्वविषयकम्। क्ङिति चेत्यादाववसाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्बह्वृचादिवैदिकैः पठ्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोरुच्चारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात्। न च दीर्घस्यैवाकारस्य द्रुतवृत्त्या तथोच्चारणमात्रं तथा ह्रस्वसंवृताकारस्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादिप्रतिभास इति वाच्यम्। इकारादिषु द्रुतादिवृत्त्या ऽवर्ण इव वैलक्षण्या-

वेदे अकारो विवृतोस्ति । कस्तर्हि संवृतः योस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति । कः पुनरत्र विशेषः । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत । संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति । वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति । तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः * । तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः । क्वान्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनं, सवर्णग्रहणार्थः । आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । विवारभेदादेव । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धा-

नात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव । कः पुनरिति । विवृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहंकारवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादच्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति । ननु च सर्वेषाम-

नुपलम्भेन तत्प्रतिभासस्य द्रुतादिवृत्तिप्रयोज्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । कैयटस्यापि विवृतह्रस्वाकारादीनामसाधुत्वएवाभिप्रायो न पुनरत्यन्तासत्वइत्यपि

त्वादिस्थस्य ग्रहणमिति। यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे अको ग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किं, यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात्। खट्वाढकं मालाढकमिति। सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति। तस्माद्विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः। क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम। विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः। स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते। यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपाये-

---

काराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति। एवं तर्हि यदा कस्य चिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वा ऽकारः तदेदमुच्यतइत्यदोषः। यदयमिति। अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः। तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्णइति वक्तव्यम्। नहि द्वयोरिति। यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम्। नैतदिति। अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः। क एष यत्न इति। धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां नहि किं चिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यते ऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः। यानीति। प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः का-

---

दादिति। प्रयत्नभेदादित्यर्थः। ग्राहकस्य विवृतत्वाद्ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः। युगपत्समवस्थानमित्यस्य प्रयोगे इत्यादिः। एवमर्थ इति। वृत्तावेवंशब्दः प्रकारवति वर्तते इति बहुव्रीहिः। प्रातिपदिकानीति। धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यं सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्य-

---

शक्यतेवक्तुम्। अत एव धात्वादिस्थ इतीति प्रतीकमुपादाय विवृतोच्चारणप्रय-

नोपदेशश्चोद्यते तद्गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति। दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः * । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थौ विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति वृक्षाभ्यां देवदत्ता३ इति। नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः। स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् * । संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। अनुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा। सय्ँयता सव्ँवत्सरः यल्ँलोकं तल्ँलोकमिति। अनुस्वारस्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति। विषम उप-

---

र्यतया चोद्यतइत्यर्थः। धात्वादिस्थ इति। अग्रहणप्रातिपादिकार्थे विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयम्। अन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात्। विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह। दीर्घेति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। नैव लोकइति। असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः। यदयम-

---

र्थः। तद्गुरु भवति तस्मादिति। यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमित्यर्थः। ननु धातूनां बहुधापाठात् धात्वादीति अयुक्तमत आह। अग्रहणेति। प्रातिपदिकेत्युपलक्षणं धात्वादिस्थस्यापीति। पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः। एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तम्। संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलानामपि वेदलोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह। स्थानी प्रकल्पयेदि-

---

त्नस्य गौरवमुद्भावितवान्न त्वसम्भवम्। एतदनुरोधेन यत्सतस्तत्रेतीतिप्रतीके दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्याशक्यत्वं कैयटेनोक्तं तस्यापि कलधातादीनामिव वार्णसाधुताभावादशक्यत्व एवाभिप्रायो वर्णनीय इति दिक्॥

न्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः । कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यतः । एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः । न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम् ईकार ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थानइत्यनुवर्त्तमाने पुनःस्थानेग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवतीति । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्यच्वौ, यस्येति च । किं कारणम् । अनण्त्वात् । न ह्येते ऽणः येनुवृत्तौ । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सिद्धम् * । एकोयमकारो यश्चाक्षरसमा-

तो दीर्घो यञि, अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्याद्येति भावः । सतस्तत्रे ति । अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः । एवमपीति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेव ईकारोकारौ प्राप्नुतः । यृवृतः संवृता अन्यत्रा-भवसाम्न इति कैश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देश-इति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुवृत्त इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते ततश्चाण्त्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु । अस्य च्वावित्यादौ त्वकारस्यानण्त्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः । तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः । एकत्वादकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः । उदात्तादिभेदप्रतिभा-

त्यादि । सन्ति हि यण इति । बाहुल्याभिप्रायेण । रेफस्यानुनासिकत्वाभावात् इति बोध्यम् । अनण्त्वादिति । अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वादाकारस्येवानण्त्व-

* यृवृत इति । ई ऊ ऋत् एते इत्यर्थः । क्व चित्तु यृवतइति पाठः । वि० ॥

म्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः । अनुबन्धसंकरस्तु । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । केपि णित्कृतं प्राप्नोति । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः* । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् न प्राप्नोति । द्रव्यवच्चोपचाराः* । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् * । यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोस्तीति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् । नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञा-

---

सस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः । खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम् । अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे काण्टगादीनां भेदाभावान्नोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति । किरिणेति । नगोश्वन्त्साववर्णेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः । घटेनेति । एक एवाकारो द्विरुच्चार्यत इति द्व्यच्त्वाभावः ठंस्तु बाह्वादिषु कृतार्थः । द्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः । विषयेणेति । वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति । विषये विषय इति । सर्वगुणमिति । गुणा अनुबन्धाः कार्यायाश्रित-

---

मितरार्थः । अनुबन्धसंकर इति । अनुबन्धकार्यसंकर इत्यर्थः । अनुपपत्तिरिति ।

प्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः । एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् । यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽण्, शिवादिभ्योऽणिति । तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत् स्यादिति । नैष दोषः । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कश्चिद्देवं देवदत्तमाह इह मुण्डो भव इह जटिलो भव इह शिखी भवेति यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति । एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वा-

---

त्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि कश्चिदिति ब्रूयादित्यर्थः । शल्यकवदिति । शल्यकः प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यैः पत्त्रैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् । आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छति व्याप्रियतइत्येककर्तृकत्वादायस्येत्युक्तम् । एवं तर्हीति । विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे । नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा यद्यनुबन्धसंकरः स्यात् अकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् । अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्यात् ञित्कृतं माभूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्, तन्न । नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । अथवेति । न ब्रूमः सर्वगुणमुच्चारयेदिति । किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुणकएव तत्र भवति एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधी-

---

इष्टव्यवस्थाया इति भावः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् । संख्या-

वृत्तिसंख्यानात् * । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकाच्त्वं भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति एवमिहाप्यावृत्तितो ऽनेकाच्त्वं भविष्यति। भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम्। इह तु खलु किरिणागिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव। एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः । तद्यथा । ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना एवमिहाप्यनेकाच्त्वं भविष्यति । यदप्युच्यते। द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति । भवेद्यदसंभावि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात् । यत्तु खलु संभवि का-

---

यते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं संपादयति। आवृत्तिसंख्यानादिति। यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश संपद्यन्ते । तथा घटेन तरतीति द्व्यज्लक्षणःष्ठन्भवति। ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्त्वं कथं कार्यस्य निमित्तम्। उच्यते। गोद्व्यच इत्यत्राश्वशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः । भवेदिति । गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्त्ततइति भावः । एतदपीति । लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यतइत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति । वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकन्दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः । ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमितिकर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबन्धः यथा ब्राह्मणशतं भो-

---

नादिति। गणनादित्यर्थः। भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति। आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति दूषणं परिहृतं भवेदित्यन्वयः। अनेकाच्त्वमिति। तस्मात्त्वमित्यर्थः ।

---

*वित्तेनेति। वस्तुतस्तुदानप्रतिग्रहमालासहस्रेण सहस्रदक्षिणत्वोपपादनं युक्तम्। ऋषीणां गोविक्रयस्य स्मृतिप्रतिषिद्धस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति बोध्यम् ॥

र्थमनेकोपि तद्युगपत्करोति। तद्यथा। घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोपि तद्युगपत्करिष्यति। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् *। आन्यभाव्यं त्वकारस्य। कुतः। कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च कालव्यवायात् दण्ड अग्रम्। शब्दव्यवायात्। दण्डः। नचैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम्। भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य। युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात्*। युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति। यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति। न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च। यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः। तद्यथा। श-

---

ज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह। संभवि चेति। एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः। एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति। आन्यभाव्यमिति। अन्यस्य भावोन्यभावः ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे ष्यञ्। अथवा अन्यो भावोन्यदस्तु तस्य भाव इति भावे ष्यञ्। इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथा असंहितायाम् अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः। इतिरितत्रादौ शब्दव्यवायः। तत्र तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात्। एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टम्। यथा अ इति केवलाकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य। प्रत्यभिज्ञानं त्वात्वादिसामान्यनिबन्धनम्। यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोस्ति तथापि कालव्यवाय एव

उच्चारणं नामेत्युत्तरमत इति शेषः। विभुत्वं निराचष्टे। युगपच्च देशेति। अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते। देशपृथक्त्वेष्विति। देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थः। एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं व्यवस्थाप-

कुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ण्डइत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् । यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः । तद्यथा । एक आदित्यो ऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते

द्विधा दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च । यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः । यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसंचारात्तदन्ते भवति एवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासंनिधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः । जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते । अनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात्तस्यैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते । दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरादिभेदेन भिन्नत्वान्नह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञा-

---

यितुं तद्दूषणोद्धारमाह । यदि पुनरिति । अनित्यत्वमेवं स्यादिति । व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः । पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषु उपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च । तत्तद्देशसंसर्गेण अल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः । विषम इति । आदित्यदृष्टान्ते नानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकाले एकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः ।

अकारं पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते, किं का-
रणम् । श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित
आकाशदेशः शब्दः । एकं च पुनराकाशम् । आकाश-
देशा अपि बहवः । यावता बहवः तस्मादान्यभाव्यम-
कारस्य । आकृतिग्रहणात्सिद्धम् * । अवर्णाकृतिरुपदि-
ष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृ-
तिः । तद्वच्च तपरकरणम् * । एवं च कृत्वा तपराः क्रि-

त्वाकृति निबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः । व्यक्तिस्फोटवाद्याह ।
अकारमपीति । श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य
प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्र-
हणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् ।
बुद्धिनिर्ग्राह्यइति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरि-
पाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः । प्रयोगेणेति । प्रयुज्यतइति प्रयोगो ध्वनिः तेना-
भिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनि-
कृतः । भेदवाद्याह । आकाशदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्रुघ्नमथुरा-
दिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार-
इत्यर्थः । एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते । आकृति-

---

अकारं पुनरुपलभते इत्यस्यैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमिति शेषः । शब्दस्या
काशरूपैकाधिकरणत्वे नानेकाधिकरणत्वं युक्तमित्याशयेनाह । अकारमपि नोप-
लभतइति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभतइत्यर्थः । श्रोत्रोपलब्धिरिति ।
श्रोत्रएवोपलब्धिर्यस्येत्यर्थः । करणक्तिनन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा । एकं
च पुनराकाशमिति । एवं चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा
तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतशब्दोप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो-
पलम्भ एवासिद्ध इति भावः । सर्वत्राकृतिर्निर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह । तद्वच्चेति ।
अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्ताम् सिच् सः सीसि तत्वं वदव्रजेति वृद्धिः झलोझ-
लीति सलोपः । आकृत्यनाश्रयणेप्याह । रूपसामान्यादिति । अथ लृकारे-

यन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेषु च * । किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो झलि अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान्गृह्णातीति । रूपसामान्याद्वा* । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छादयामः ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्ज्महे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिंश्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् । ॠलृक् ॥ २ ॥ अथ

ग्रहणादिति । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः । तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेवंजातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । प्लुतश्च विषयेस्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम् । तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत्तद्वत् । तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्ष स्थित इत्यर्थः । हल्ग्रहणेषु चेति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठेत्यत्र त इति द्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात् अपित्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्थाइत्यादावेव स्यात् । रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु वा माभूत्सर्वथा लोकइव शास्त्रे

ति । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रीविवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषामृषीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रका-

ऌकारोपदेशः किमर्थः। किं विशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते। यदि किं चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। असत्र हि ऌकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः। यश्चापि प्रयोगविषयः सोपि क्लृपिस्थस्यैव। क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ ऌकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति।

ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः *। ऌकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिद् ऌतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः। दध्य्ऌतकाय देहि। मध्व्ऌतकाय देहि उदङ्ङ्ऌतकोऽगमत्। प्रत्यङ्ङ्ऌतकोऽगमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः

व्यवहार इत्यर्थः। ऋऌक्। अल्पीयानिति। ऋकारापेक्षः प्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोप्यस्याल्पतर इत्यर्थः। अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतम इति स्थानिसदृश ऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरितग्रस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र ऌ-

श्रितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेति एतत्तात्पर्यम्। अन्त्यवर्णचतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमितग्रपि तत्रैव स्पष्टम्। प्रयोगविषये इति कर्मधारयः। प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तेः। चतुष्टयीति। शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकार-

जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः। अशक्त्या कया चिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यॢतक इत्याह कुमार्य्ॢतक इत्याहेति। प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्त्तव्यः। के पुनः प्लुत्यादयः प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः। क्लृ३प्तशिखः। क्लृप्तः। प्रक्लृप्तः। प्लुत्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माद् ऌकारोपदेशः क्रियते। नैतानि

कारोपदेशः कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते। गाव्यादीनां तु गवादिनिवर्तितत्वादसाधुत्वम्। ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति ऌतकशब्दस्यानिवर्तकः। अशक्तिजेति। अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यम-

---

चतुष्टयवतीत्यर्थः। तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः। स चानेकविधः एकव्यक्तिसंनिवेशतो डित्थादिरेकस्तत्र न किं चिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात् किं तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानन्तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः। यद्वा शब्दपराद्वाच्ये र्थे एवत्वादिः। एवं क्वादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः। ततो डित्थादिपदादिव शक्यार्थ एव त्वादिः। कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ। अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा। टिघुभादीनां तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः। भत्वादिपदैर्भसंज्ञैवोच्यते। अत एव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति "कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्कथं भसंज्ञे"ति। अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। संज्ञा च पदमेवेति।

---

* अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चेति। चिन्त्यमिदं बहुचपूर्वे तस्य चारितार्थ्यादिति दीक्षितनागेशौ। परमगार्ग्यायणः शिवभागवत इत्यत्र च चारितार्थ्यमिति वयम्॥

सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋतक एवासौ न लृतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितो ऽस्ति स कल्पयितव्यः साधु संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दो ऽपरिहार्यः । लृफिडः लृफिड्डश्चेति । एषोपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च । कथम् । आर्त्तिप्रवृत्तिश्चैव

नुकरणं प्रत्याययति। न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो धातुः तत औणादिकः क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः। संज्ञादिष्विति। आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत्। शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम्। अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपर आहेति। पूर्वमुक्तम् ऋतक एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यः न तु लृतकशब्द इति। इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वात् लृतक इत्युच्यते। अयं तर्हीति। ऋतकशब्दो ऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्तकः। ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथं लृफिडलृफिड्डइत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः। एषोपीति। उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्याताविति भावः। अर्तिप्रवृत्तिरिति। अर्तेः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः। न सन्तीति। अद्यत्वेपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा

कल्पयितव्य इति। विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः। साधुरृतक एव नामत्वेन कृतो न लृतकः। अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्रविषय इति भावः। अर्तिप्रवृत्तिश्चैवेति। तथा च फिडफिड्डयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ एति धात्वन्तरं कल्प्यम्। संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञाऽनुग्राहकमिति भावः। एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूचीमश्चीतर्याद्यसाधु शास्त्राविषयश्चेत्युक्तम्। इदानीं न सन्त्येव यदृच्छा-

हि लोके लक्ष्यते। फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दनां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः। अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः। समाने चार्थे शास्त्रान्वितो ऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति। तद्यथा । देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति। न गाव्यादीन् । नैष दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति। अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु*। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति। अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। यथा लौकिकवै-

---

क्रिया गुणो वाध्यारोप्यतइति भावः । अन्यथा कृत्वेति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणा चार्योपदिष्ट लृकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याचष्टे । समाने चेति। इह च भिन्नार्थत्वम्, लृतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वे न विनियुज्यते क्वचित् पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यासः ऋतके तु विपर्ययः भिन्नस्वरूपौ चैतौ शब्दौ इति भावः। पक्षान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानं एवमस्यापीत्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दे पक्षेपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः। प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । अनुकरणमिति। अनुकार्यस्य दुष्टत्वात् अनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्य-

---

शब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे । त्रयी चेति। यदृच्छाशब्दसत्त्वाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयेण तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तं, ऋतकशब्द लृतकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमित्याह। समाने चेति । समाधत्ते पक्षान्तरैरपीति । अनुकरणं हीति । अनुकरणं शिष्टस्य अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति तत्राद्यं साधु, अन्त्यं न दोषाय नाप्यभ्युदया-

दिकेषु। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद्। य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीतइति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासतइति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोप्यभ्युदयेन युज्यते। अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा। य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात्। विषम उपन्यासः। यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छि-

---

ते सुरापानानुकरणवत्। विषम इति। न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति। यश्चेति। विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः। न त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावान्नास्ति अनुकरणत्वम्। दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्त इति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति। अस्वस्थेन हि चित्तेन अकार्यं क्रियते। माल्यगुणकण्ठ इति। लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः। अका-

---

येत्यन्वयः। अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। यजेतेति। यागोत्र स्मार्तो ग्राह्यः। माल्येति। मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कण्ठे यस्य स तथा तदर्थः। गड्वादित्वात्परनिपातः। प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते। एव-

न्स्नात्पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्दभाक् स्यात् । अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति । अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोपशब्दः । अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साध्वॢकारमधीते मध्वॢकारमधीतइति । क्वस्थस्य पुनरेतदनुकरणम् । कॢपिस्थस्य । यदि कॢपिस्थस्य । कॢपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारएवाच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः कॢपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम् । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः पचन्त्वित्याह । तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा

यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र लृतकशब्दोपि यदा ऋतकार्थे प्रयुज्यते तदापशब्दः । यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव । अर्थभेदात् । अस्वगोणरादिवत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयो ऽपभ्रंशा वाच्याः । अयमिति । असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनुकरणम् । प्रयोगे च नास्ति पूर्वं चासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति । तत्र यथा कॢपेर्लमिहापीति । प्रयोजनवादी समाधत्ते अयं त्वन्य इति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थं त्वम्लृकारोपदेशस्याह । अयं खल्वपीति । यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णात्कारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः । द्विःपचन्त्विति ।

स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते । अपशब्द एवासौ भवति कुमार्य्ऌतक इत्याह ब्राह्मण्य्ऌतक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते । राज्ञः क च । राजकीयम् । अल्लोपोन इति लोपः

तस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेण ऌकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केनचिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानान्न द्विवचनान्तम् । ननु गम्ॡ सृप्ॡ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः । द्युताद्य्ऌदित इति ऌकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य ऌकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते । ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः । नचापशब्द इति । सिद्धान्तवादी प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते । शास्त्रविबन्धनं च कार्यमतिदिश्यते । अपशब्दस्य न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । एवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वम्ऌकारोपदेशस्य स्थापितम् । एकदेशविकृतस्येति । ऋकाररेफभागस्य ले कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चे-

---

पचन्त्विति द्विराहेतत्रान्वयः । एवं साध्वनुकरणार्थत्वे ऌकारोपदेशस्य प्रकृतिवदितत्राश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयन् पूर्वपक्ष्याह । यदि प्रकृतिवदिति । इदानीं प्लुताद्यर्थत्वं तस्य परिहरति । एकदेशेति ।

प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृ३प्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति नह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारोप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथ वा पुनरस्तु अविशेषेण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् । अल्लोपोन इति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अल्लोपोनः नकारान्तस्येति । इह तर्हि क्लृ३प्तशिखः । अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । रवत्प्रतिषेधाच्च । रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोररवत इति वक्ष्यामि यद्य-

---

त्यच राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न त्वन् इति लोपाभावः । यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्त्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह । यदीति । अथवेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः । अरवत इति । रोस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान्

प्लुतो न प्राप्नोतीति । द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणम् । कस्तर्हि रेफ इति । कृप इति त्ववयवषष्ठीति भावः । कृप उरिति । कृपेरेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य च ऌकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः ।

---

* रो ऽस्यास्तीति । इदं चिन्त्यम् । अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्त्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तन्धावनमफलमिति विवरणमेव चिन्त्यम् । उरण्रपर इति शास्त्रेणरेफे ऽवयवत्वस्य बोधनेन वर्त्तक इत्यादावकारे रवत्त्वस्य सूपपादत्वादिति गुरुवरजगन्नाथशास्त्रिणः ॥

रवत इत्युच्यते। होतृ ऋकारः होतृ ३ कारः। अत्र न प्राप्नोति। गुरोरनृतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते। एओङ्॥३॥ ऐऔच्॥४॥ इदं विचार्यते। इमानि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन्। एत् ओत् ङ्। ऐत् औत् च् इति। अतपराणि वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्*। सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्। प्लुत्यादिष्वज्विधिः*। प्लुत्यादिष्वजा-

---

न तु वर्तक इत्यादावकारः। न रवान् अरवानिति समासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोररस्येति। ह्रस्वस्येति। तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्त्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह। सैषेति। एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यते इति। तपरातपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यते इत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टासत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति। यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्शने। कश्चाचेति। कार्ये को विशेष इति प्रश्नः। तपरोपदेशश्चेदिति। यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। सन्ध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धीयमानावयवत्वात्। प्लुत्यादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्यु-

---

एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा प्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते। किं तु च्छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञयानन्यत्वमुच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह। अथवेति। स एष इति। प्लुत्याद्यर्थं विद्यमानलृकारोपदेशो ऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायते इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः। वंशस्तम्बादिति। ल्यब्लोपे पंचमी तमवलम्ब्येत्यर्थः। लट्वा। पक्षिविशेषः फलविशेषो वा। एओङ्, ऐऔच्। इदं विचार्यत इति। कृत्वाचिन्तान्याये-

श्रयो विधिर्न सिध्यति। गो ३ त्रात नौ ३ त्रात इत्यत्रानचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इह प्रत्यङ्ङ् ३ तिकायन उदङ्ङौ३ पगव इति अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति। प्लुतसंज्ञा च *। प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति। ऐ३ तिकायन। औ३ पगव। ऊकालोज् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति। सन्तु तर्ह्यतपराणि। अतपरएच इग्घ्रस्वादेशे *। यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेशइति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति। ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा कदा चिदवर्णं भूदिति। प्रत्याख्यायते एतत्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्र-

---

च्यते। प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह। प्लुतसंज्ञा चेति। त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते। तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः। तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार ऊकारश्च स्यात्। अतपर इति। असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरईकाराऽऊकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम्। तपरत्वे तु तयोरग्रहणात्प्रस्यभावः। ननु चेति। सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। अतपरत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वे च इति। ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध

नायं विचार इति बोध्यम्। इदं पदार्थमाह। तपरेति। प्लुतीति। प्लुतिग्रहणं त्रिमात्रपरमादिना चतुर्मात्रग्रहणम्। अर्द्ध एकार इति। मात्रिकत्वेनार्धत्वम्। ममांशवाचिनोपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात्। इदमपीति। एङ्विषयमपीत्यर्थः।

त्याख्यायते। सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति। ननुचैङः सस्थानतरावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारः। न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते। सुजाते ए अश्वसूनृते। अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं तेए अन्यदिति। पारिषदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्द्ध एकारोर्द्ध ओकारो वास्ति। एकादेशे दीर्घग्रहणम् *। एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। आद्गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति। किं प्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः

ओकारो न भवतः। ऐचोश्चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रे वर्णोवर्णयोः। भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेव भविष्यतः। सिद्धमेङ इति। अर्द्धैकारार्द्धौकारो न स्तः। तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः। तावेवेति। ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः। गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौकारौ निर्देक्ष्यौ। सुजाते इति। अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्याकारस्यार्द्धमेकारमोकारं च विदधति। पारिषदकृतिरिति। गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः। आन्तर्यत इति। अनन्तरस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति प्लुतश्च विषये स्मृत इत्यर्थः। अन्येक इति।

सस्थानत्वादिति। इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः। सुजाते एअश्वसूनृते इति। अकारलेखस्तु प्रामादिकः। शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत्पर्षद्वा तत्र भवा कृतिरित्यर्थः। तदेवमतपरतपरवादिमतसाधारण्येनैच इगिति सूत्रस्य कर्तव्यताऽकर्तव्यते उपपाद्य अतपरवादिमते

खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति। तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अकः सवर्णे, एको भवति। ततो दीर्घः। दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। पशुं विद्धं पचन्तीति। नैष दोषः। इह तावत्पशुमिति अमि पूर्व इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति। विद्धमिति। पूर्व इत्येवानुवर्तते। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति। यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति। इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति दीर्घवचनादकारो न। अनान्तर्यादेकारौकारौ न। तत्र को दोषः। विगृहीतस्य श्रवणं प्र-

---

प्रथमयोरिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा छन्दसीतरत्रानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात् पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था सैवोत्तरत्रानुवर्त्ततइति विद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति। अथवेति। विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्याद् उत इत्यादौ मा भूदिति। तपरे इति। तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः। तादपीति। तल्लन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वा ऽनेकार्थाभिधानमिति भावः।

ऽसाधारणं दूषणमाह। एकादेशे इति। एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति कार्यमितरार्थः।

सज्येत। न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति। किं तर्हि। यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति। क्व च क्रियमाणे न दोषः। संज्ञाविधौ। वृद्धिरादैज् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति। तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः। ऋृदोरबितीहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपीति॥ इदं विचार्यते। य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति। कुतः पुनरियं विचा-

---

बहुव्रीहिवादी चोदयति। किं दकारइति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकारे इति। तत्र केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम्। ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणाप्रसङ्गाद्गुणानां चाभेदकत्वात्तत्प्राप्त्यर्थत्वाभावात्। अथ तत्राऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्येणास्य विरोधः। तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम्। इह मा भूत् दिव उत् द्युभ्यामिति। ततो दित्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्। तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम्। इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः। अत्राहुः। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र विवक्षितः। कस्तर्हि दकार इति। वर्णान्तरसमानाकृतय इति। आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवौ। संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः। तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति नवेति विचारः। इह हि

रणा । इह हि समुदाया अप्युपदिश्यन्ते अवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः* । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अग्ने इन्द्र । वायो उदकम् । "अकः

समुदाया अपीति । ऋऌएओऐऔ इति । अवयवा अपीति । अइउण्ऋऌक्ति । तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञा न लभन्ते । अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । यथा ह्यवेत्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोप्यकारोन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञा न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते । तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते अग्नइन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः । अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः । अग्न आयाहीति । नन्वत्र यणादेशो ऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्ते इति वा मध्येपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोपि प्रतिपद्येत । प्रत्याहारे एओङ्ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादितरेवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम् । इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते । अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्त्तनादित्यर्थः । समानाक्षरेति । समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोभिधीयन्ते । दश समाना इति वचनात् । तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

सवर्णे दीर्घे" इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः* । दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति । यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति । यर्त्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् । इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः । अतो भिस ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति । परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति । यदयमातोनुपर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं

असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन । एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् इति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं

स्यात् । परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अतः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्तिज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । एकवर्णवच्च *। एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणः ठन्मा भूदिति । इह च वाचो निमित्तं तस्य निमत्तं संयोगोत्पातावित्यनुवर्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति । अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद् द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु*। नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा । द्रव्येषु सप्तदश सा-

स्यात् । यत्तर्हीति । नन्वसति कित्त्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः । नैष दोषः । सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति । अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम् । दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति ।/एकवर्णवदिति/। अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्शब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते । गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य । अग्नएहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति । नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः । तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्य अवयवस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योवयवस्तस्येत्यर्थः । नहि सम्भव-

मिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। विषम उपन्यासः। प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते। असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते। तुल्यश्चासंभवो ऽग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्रीयते। अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते। तथा लोम नखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्त्तव्यम्। अव्यपवृक्ते कामचारः। यत्र तर्हि व्यपवर्गोस्ति। क्व च व्यपवर्गोस्ति। सन्ध्यक्षरेषु। सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात्*। यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्येपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्। अथवा पुनर्न गृह्यन्ते। अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादे-

---

मात्रेण कार्याणि क्रियन्ते ऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसम्भवात्। सप्तदशेति। सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्त्तते तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम्। असम्भव इति। अर्द्धचतुर्हस्ता हि वेदिः। यथा तर्हीति। अल्पप्रमाणत्वात्तस्यासम्भव इति भावः। अव्यपवृक्तमिति। व्यपवर्गस्याभावेनेतरार्थः। यत्र तर्हीति। ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटो ऽकारप्रतिभासोस्ति। विवृतत्वादिति। अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह। विवृततरमिति। तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं संध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद्गृह्यते इति नुडादिसिद्धिः। अथवेति। नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्साहश्याच्च

शविनामेषु ऋकारग्रहणम् * । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नुड् द्विहलः । ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुड् भवतीत्येव । यदि न क्रियते । आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति । लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोप्यत्र निर्द्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्द्दिश्यते । रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातॄणां पितॄणामिति । यस्य पुन-

प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम् । समुदायवाचोयुक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता । अश्नोतेरेवेति । सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातिरेव सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य । अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते । स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः । ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं सामान्यं स्थान्यादेशभावेना-

गृह्यन्ते। रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम्। न सिध्यति। यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अड्व्यवायइत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति। यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क्व चिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। रषाभ्यां नो णः समानपदे। ततो व्यवाये। व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति। ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यृकारान्नो णत्वमिति। यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। नार्नमनिः। यत्तर्हि तृप्नोति शब्दं पठति। यच्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। ऋतः नो णो भवति। ततश्छन्दस्यवग्रहात्। ऋत इत्येव। प्लुतावैच इदुतौ। एतच्च

श्रीयते। यत्तदिति। रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। अड्व्यवाये इति। ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारभागोपीत्यर्थः। न सिध्यतीति। तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः। एतैरेवेति। आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः। भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्तते।

वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोरनृत इत्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रियते न्यास एव । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः * । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः । पिप्पली । पित्तमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्राकालो ऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति । इह तु कथम् । सँय्यन्ता । सवँव्वत्सरः । यलँल्लोकम् । तलँल्लोकमिति । यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । हयवरट् ॥ ५ ॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुपदिश्यते । पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत

गुरोष्टेरिति । ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम् । तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवद३ त्तेति । क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृत्तेपि भागयोर्विवृततरत्वात् । प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाभावात् । तुल्यरूपेति । तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः । तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता । आशूच्चारणात्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः । अत्रापीति । सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः । हयवरट् । पूर्वश्चेति । पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्य-

---

यदि पुनरिति । न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्त्राद्याश्रयणेन

पर एव वा। कश्चात्र विशेषः। हकारस्य परोपदेशे ऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्*। हकारस्य परोपदेशे ऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्त्तव्यम्। आतोटि नित्यम्। शश्छोटि। दीर्घादटि समानपादे। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। महाँ हि सः। उत्त्वे च*। उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते। हशि च। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः*। पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च*। यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। सिस्निहिषति। सिस्नेहिषति। रलो व्युपधाद्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्सविधिः। क्सश्च विधेयः। अघुक्षत्। अलिक्षत्। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इट् च विधेयः। रुदिहि। स्वपिहि। वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति। झल्ग्रहणानि च। किम्। अहकाराणि स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलीतीह न स्यात्। अदाग्धाम् अदाग्धम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदे-

---

पदेशः। शश्छोटीति। हकारपरशकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत्। उत्त्वे

हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यम्। रन्त्यं हर् इति न्यासेन लन्त्यं हलिति न्यासेन वा तत्परिहाराल्लाघवाभावेपि एवं कर्तुं शक्यं नवेत्येवं विचारे तात्पर्यात्,यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यर्थः। परंतु परहकाराभावेपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थं तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवाद् हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यर्थे दोष इत्याहुः। अदा-

ष्टव्यः परश्च । यदि च किं चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः। इदं विचार्यते । अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हरयवडिति । पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्य परोपदेशेनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः * । रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य । स्वर्नयति । प्रातर्नयति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । द्विर्वचनस्य। मद्रह्रदः भद्रह्रदः । यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च* । यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेविषति । रलोव्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञा-

चेति। अग्त्वार्थमपि वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थम् । यदि च किं चिदिति । प्रयोजनार्थोपि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । इदमिति । उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः । स्वर्नयतीति । णकारोऽत्र प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति । मद्रह्रद इति । द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति। हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति ।

ध्यामिति। षत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय

* अग्त्वार्थमपीति । इदमिण्त्वस्याप्युपलक्षणं तेन लिलिखिद्वे इत्यादौ ढत्वविकल्पसिद्धिः । वि० ।

यते रलो व्युपधादिति। किं तर्हि, रलः अव्व्युपधादिति। किमिदमव्व्युपधादिति। अवकारान्ताद्युपधादव्युपधादिति। व्यलोपवचनं च। व्योश्च लोपो वक्तव्यः। गौधेरः पचेरन्। यजेरन्। जीवेरदानुक्। जीरदानुः। वलीति लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। रेफोप्यत्र निर्दिश्यते। लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति। अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः। ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति। अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। द्विर्वचनेपि। नेमौ रहौ कार्यिणौ

तस्य चासिद्धत्वाद्रोरीति लोपो नास्ति। रेफोष्मणामिति। अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः। नहि रेफस्य णकारो ऽन्तरतमः नाप्यनुस्वारस्य रेफः। नेमौ रहाविति। इकारवद्रेफोपि न का-

---

इति भ्रमं वारयति। यदि किं चिदिति। अव्व्युपधादिति। अव् इति लुप्तपञ्चमीकम्। ननु पूर्वोपदेशइग्यणइत्यादौ यथासंख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न। संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्भावितपक्षाश्रयणान्नदोषः। रेफोष्मणामिति। विजातीया इति शे-

---

* दोषाभाव इति। सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम्। वि०। परसवर्णविधौ त्वण इत्यतो ऽनुनासिक इत्यस्य सबन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादावदोष इति बृहद्विवरणे। न बाध्यतइति। विवरणकारास्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानवकाशविषयत्वं वदन्त उत्सर्गविषये ऽपवादस्य चारितार्थ्याभावे एव बाधकत्वमिच्छन्ति। तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्राप्तितत्प्रवृत्त्यन्यतररूपम्। प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः। प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसम्बन्धेन विधेयवैशिष्ट्यम्। सर्व आम् इत्यवस्थायां नुटः प्राप्तेः सर्व नामिति स्थितौ प्रवृत्तेश्च सत्वे न नुटः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेति सुटोनवकाशत्वं सूपपादमेव। प्रकृतेपि यत्र यत्र रेफे द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र तत्रानचिचेति द्वित्वकार्यित्वमस्त्येवेति तन्न्यायविषयत्वमक्षतमेव। परं

द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवे-

र्यीत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते । ल-

* लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन द्वित्वकार्यित्वमात्रस्य बाध इति मद्रह्रदो धात्रंश इत्यादावचो रहाभ्यां यणो मय इत्यपि न भवतः । इको यणचीत्यत्र तु कार्यित्वं नानवकाशमिति न कथमपि तस्य निमित्तत्वबाधकता शक्योत्प्रेक्षितुमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटश्चिन्त्य इति । अत्र ब्रूमः । सत्यमेतदिको यणचीत्यादौ न तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विषय इति परं तुल्य एवायं माठरपरिवेषणन्यायस्तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्येन दध्युदकादौ यणप्रवृत्तिः प्रदीपकारेणोत्प्रेक्ष्यते । तमेव चावलम्ब्य नेमौ रहावितरादि भाष्यं प्रवर्तते । यतो मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्ववारणं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कथमपि वक्तुमशक्यम् । तन्न्यायेन हि व्याप्यविषयता यैर्यैर्धर्मैरवच्छेद्यते यैर्यैश्च विशेष्यदलप्रविष्टैः पदार्थैः संकोच्यते तत्सकलविशेषितस्वप्रयोजकपदप्रतिपाद्येतरपरत्वं स्वाश्रयेतरपरत्वं वा व्यापकविषयताप्रयोजकपदस्य सिद्ध्यति । न पुनर्व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेतरपरत्वम् । तथा सति प्रथमद्विर्वचनीयैकाच्पदघटकाच्पदप्रयोज्यविषयताया द्वितीयद्विर्वचनीयाजादिपदप्रयोज्यविषयत्वापेक्षया व्यापकत्वेन तत्प्रयोजकाच्पदस्याद्यज्भिन्नाच्परत्वे आट आटतुरित्यादौ द्वित्वानापत्तेः । इत्थं चानचिचेत्यत्र यर्पदस्याचः परो यरः पूर्वश्च यो रेफस्तदितरयर्परत्वे ऽप्यर्ह्हणेत्यादौ रेफस्य द्वित्वं प्राप्नोति । एवं तथार्थकस्यैवाचो रहाभ्यामित्यत्र संबन्धे ऽपि मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्वं प्राप्नोत्येव । किं च स्ववैयर्थ्यसंपादकत्वं यत्रानेकशास्त्राणां तत्र तेषां सर्वेषां बाधो बाध्यसामान्यचिन्ता । न ह्यचो रहाभ्यामित्यत्रत्ययत्वावच्छिन्नविषयत्वरेफत्वावच्छिन्नविषयत्वयोः सामानाधिकरण्यमपि येन बाध्यबाधकभावो ऽवकाशमासादयेत् । यणो मय इत्यत्रापि यण्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताया रेफत्वावच्छिन्ननिमित्ततया समं सामानाधिकरण्यमसंभव्येवेति लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचि-

विषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते। इदं विचार्यते। इमे ऽयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च। तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः। विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहन्ति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते। क्व पुनरेषामुपदेशः कर्त्तव्यः। अयोगवाहानामट्सु णत्वम्*। अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। णत्वम्। उरःकेण। उर≍केण। उरःपेण। उर≍पेण। अड्व्यवाये इति णत्वं सिद्धं भवति। शर्षु जश्भावषत्वे*। शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते।

व्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्व चिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः। इदमिति। विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोतिः। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः। उपदेशो द्विविधः। पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। स द्विविधोप्येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ। यतो ऽनुपदिष्टास्ततो ऽयुक्ता इत्यर्थः। क्व चित्तु चशब्दो न पठ्यते। शर्ष्विति। शर्षु पाठे भ-

---

क्तेत्यादि चिन्त्यमेव। तस्मादत्र द्वित्ववारणोपयोगी भिन्न एव तक्रकौण्डिन्यन्यायान्माठरपरिवेषणन्यायो वाच्यः। स च विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावन्नापेक्षते किं तूद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव। परं तु ययोर्बाध्यबाधकभावस्तयोरेकप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम्। तत्त्वं च यत्किंचिदनुगतरूपावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं यस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम्। भवति च वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वमचो रहाभ्यामित्यारभ्य दीर्घादाचार्याणामित्येतदन्तसूत्रवार्तिककदम्बकस्येति तद्घटकयर्यण्प-

तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद् रूपं यथा स्यात् । यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति स्तोश्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि । भ उब्जेः । उब्जेश्चुना सन्निपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेव सिद्धम् ॥ किन्निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अभ्युद्गः समुद्ग इति । अकुत्वविषये निपातनम् । अथवा नैतदुब्जे रूपं गमेरेतद् ह्युपसर्गाड्डो विधीयते । अभ्युद्गतो ऽभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्ग इति । षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुः-

---

त्तुमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति । उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विर्वचने पूर्वत्र कर्त्तव्ये जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति सिद्धं सर्वथोब्जिजिषतीति प्राप्नोति । निपातनादिति । द्विर्वचनं कथम् । निपातनाद्वाक्यशेषो ऽनुमीयते । असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्यत्रोब्जेर्भ इति । तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः । अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्तते । अकुत्वविषयइति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः ।

दयो रेफेतरस्वार्थपरता सूपपादैव । इदं च नैरजिको यणचीत्यादीनां भिन्नभिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्रास्य विषयः । इत्थं च तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यतइति कैयटग्रन्थो रमणीय एवेति दिक् ॥

षु । शर्व्यवायइति षत्वं सिद्धं भवति । नुम्विसर्ज्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कथं सर्पींषि धनूंषि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवायइत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति । अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधः * । अविशेषेण संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् । उज्झक । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् । निष्कृतम् । दुष्पीतम् । निष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधग्रहणेन विसर्ज्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति । अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्भ्यां तु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः । इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति । अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति

अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थं नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुंस्विति । अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः । उज्झक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोगसंज्ञायां

अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति । द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरःकः । उरःपः । अनचि च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति । स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवति उरःकेण उरःपेणेत्यड्व्यवायइति णत्वम् । एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्* । अर्थवन्तो वर्णाः । कुतः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति । अध्येति । अधीतइति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् । एभिः । एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः । कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्ति-

---

तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् । महोरस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य न तु स्थानिवदादेश इत्यस्य । इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते । किं पुनरि-

---

षः तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः । उरःकेणेति । उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि सोपदादाविति न सत्त्वं पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः । अर्थवन्त इति । अर्थवन्त इति साध्यं वर्णा इति पक्षः । पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः । धातु-

ष्ठ। अ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्* ॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इतिसककारेण कश्चिदर्थो गम्यते। सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते। यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने ऽर्थान्तरं गम्यते। तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः* ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति। वृक्ष ऋक्षः काण्डीर आण्डीरः। वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते। ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न गम्यते। काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोर्थो न गम्यते। किं तर्ह्युच्यते ऽनर्थगतेरिति। न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति। एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद् वर्णा-

---

ति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्। वर्णव्यत्यय इति। एकवर्णस्याभ्युपगमे ऽन्यापगमो व्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते ऽर्थावसाय इत्यर्थः। वर्णानुपलब्धौ चेति। अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थो न गम्यते इति विवक्षितम्। इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनो-

---

प्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टान्तः। धातव इति प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवंरूपवर्णस्फोटाश्रयेण। अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी एतद्वासनावशादेव लोके व्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपयोग

नुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । अथवा सोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । स तर्हि तथा निर्द्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति । संघातार्थवत्त्वाच्च * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां संघाता अर्थवन्तोवयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः । तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोन्धो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदाने ऽसमर्था

क्तमिति मत्वा पृच्छति । किं तर्हीति । न साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा न किं चिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति । एवं तर्हीति । प्रकृतोर्थो न गम्यते अर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः । तस्यार्थ इति । वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्याह । सोर्थ इति । प्रकृतोर्थ इत्यर्थः । उष्ट्रमुख इति । गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते । अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थ-

तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा। तत्र को दोषः। पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति। धनं वनमिति। संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात्*। संघातस्यैकत्वमर्थः। तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः*। अनर्थकास्तु वर्णाः। कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। व्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्*। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये।

शब्देन प्रक्रान्तोर्थ उच्यते। न अर्थमात्रमित्यर्थः। न लोपादीनीति। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति। यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदैव समुदायस्यापि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यम्। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव वार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते। अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। वृत्त इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तत्रैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते। यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते। समुदायद्विर्वचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात्। अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते। अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिति। असमासशङ्कया प्रश्नः समासेन तूत्तरम्। तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति।

इति बोध्यम्। अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति। अनर्थका-

कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः । हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता । लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति । घातकः । वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तो ऽनर्थका इति च । किमत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । नचेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वा ऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ऽतोन्ये ऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् । कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्त्तन्ते । कूपः सूपो

यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते । उभयमित्याहेति । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः । संघातान्तराणीति । तदु-

यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न किं चित्सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा सूपे यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्तइति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयो ऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात् । तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति । अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् । प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ॥ । यएते ऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति मधु णकारीयति । इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत । आचारात् ॥ । किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः । अप्रधा-

न्नाम् । न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते, अतोर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति । एतस्यापीति । दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । हृषिमृषिकृषेरिति यण्न कृतः । अ-

स्विति । अज्ग्रहणेष्विति । प्रत्याहारे ऽच्चरसमाम्नाये ऽज्ग्रहणेषु अच्प्रत्याहार-

नत्वात् ¶ । अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि हल्षु । कुत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते । यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति । अचो ऽक्षु हलो हल्षु । लोपश्च बलवत्तरः ¶ । लोपः खल्वपि तावद्भवति । ऊकालोऽज्जिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ¶ । अथवा योगविभागः करिष्यते । ऊकालो ऽच् । उ ऊ उ३ इत्येवं कालो ऽज्भवति । ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति । ऊकालोच् । एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः । एष एवार्थः । अपर आह । ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोस्तु । अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि । अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्-

---

प्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । शैलीति । शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति । एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः । लोपश्चेति । परत्वान्नित्यत्वाद्वा । आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकाले ऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारणएव सन्ति । इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति । स्वतस्तु न किं चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ऊकालोजिति । सिद्धे ऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते । ततो ऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः । एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते । अत्र च यद्यप्ययं परिहारो ऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोत्र गम्यते नच मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः । अथ किमर्थमिति । अजुदित्सवर्णस्येति क-

सूपदेशः क्रियते। इह सयँ॒यन्ता सवँ॒वत्सरः यलँ॒लोकं तलँ॒लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूद् द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव। कथम्। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्। एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदा चिद्द्वियकारकं कदा चित् त्रियकारकम्। असति द्वियकारकमेव। स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः। यथा ऽभेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्¶। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनुवर्त्तते विभाषेति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्¶। यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्।

स्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रावश्यकर्तव्य उपदेशः गीर्ष्वित्यादौ मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति। ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोऽस्येत्र भेदः

अस्त्यत्र द्विर्वचनम्। झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते। कथम्। यर इत्युच्यते। एतावन्तश्च यरः। यदुत झरो वा यमो वा। यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः। अत्तं अवत्तं आदित्यः। इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति हर्षतीति। तस्मान्नित्येपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः। तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्य्याणां विभाषानुवर्त्तते नवेति। लण्॥६॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते। पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति। पूर्वेण वा स्युः परेण वेति। कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत् पराभावात्। न हि ढ्रलोपे परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति। आ-

---

सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः। तदेतदिति। ज्ञापकत्वमस्य विघटयति। आचार्योपदेशपारंपर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति। तस्मात्त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम्। लण्। संदेहो भवतीति।

प्राह्वकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याऽच्चु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः। कतमस्मिन्निति। वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकत्वसत्त्वात्प्रश्नः। कतरस्मिन्निति पाठेपि डत-

तृढ आवृढ इति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोच इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नहि के परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति गोका नौकेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। के ऽच इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः। अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत् पराभावात् नहि पदान्ताः परे ऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अच

किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ व्याप्तिरिति संदेहः। न हि के पर इति। नन्वस्योपानदुपानत्केति क्रत्वे कर्त्तव्ये नहो ध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः। तथा गोष्केत्यादौ रेफः। अत्राहुः। न मुन इत्यत्र नेति योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः। नहि पदान्ता इति। ननु च भोभगोइत्यत्राण्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृक्षव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूद् इति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति। उच्यते। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः। अचो ऽप्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम्। तत्र वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि कृते वृक्षव् इति भवति।

एव हि प्रगृह्या भवन्ति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः । उरण् रपर इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न ह्युः स्थाने परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति । किं च स्यात् यद्यत्र रपरत्वं स्याद्द्व्योः रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति । विभाषा सलोपः । विभाषाश्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपः रोरीति । पदान्तस्येत्येव सः । न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात् । जर्गृधेर्लङ् । अजर्घाः । पास्पर्द्धेः अपास्पाः इति । इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । मातॄणां पितॄणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते ऽनन्त्यत्वादित्वं न भ-

---

क्विपि तु क्वौ लुप्तं क्वौ विधिंप्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्नोश्ग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमे ऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् । इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिङ्ग-

---

इति प्रश्न इति । परे तु ततो धातुग्रहणं करोतीत्येतदुत्तरमथ यदागमन्यायेन ऋट इत्यत्र रुकृत्वातिदेशादित्वं प्राप्नोत्येव । मैवम् । तस्यानित्यत्वादिति शङ्का

विष्यति । पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हीत्वं न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । उरज्रपर इत्येव ब्रूयात् । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् । सवर्णेऽण्ग्रहणं तपरं ह्युरॄत् ॥ । यदयमुरॄदित्यृकारे तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ।

नाधातोरेव रपरत्वं निवर्त्तितम् । धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः । सवर्णे इति । अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ॠकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यादृकारोऽनण्त्वाद्भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ॠकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसजती

रादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् । इहापि तर्हीति । ऋत इत्वमिति शेषः । तस्मात्तत्रेति । नच इह किञ्चित्त्वपो इति न्यायेन ज्ञापकत्वमस्यास्त्विति वाच्यं गॄइत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे ग्रो यङीत्यादावित्वाभावार्थं इहापि तदावश्यकत्वात् गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च । सामर्थ्यात्पूर्वेणेति । नच गम्लृत्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथं ऋकारांशे हल्रूपाणि रोरीति प्रवृत्त्या फलाभावेन तत्साहचर्याल्लृकारांशेऽपि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः समानश्रुतित्वे न तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये । लृकारे यण्घटितप्रयोगान-

---

समाधानेऽत्र शेषरूपेण पूरयित्वेहापि तर्हीति भाष्यं योजनीयमित्याहुः ।

इणग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् । य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् ¶ । यत्रेच्छति पूर्वेण संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्यग्रहणे ऽर्द्धचतस्रो मात्राः । प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । किं पुनर्वर्णोत्सत्तावेवायं णकारो द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाणग्रहणं परेणेणग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते । न ञकार एवानुबध्येत । कथम् । यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति । सन्तु ञकारेण । हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । कथं पुमः खय्यम्-

---

ति किं तपरत्वे न । कृतं तज्ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिर्वर्णोच्छेदः । वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः । झभञ् । न झकारेति । भकारस्य पदान्तस्य जश्-

---

भिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यपरे । तिस्रो मात्रा इति इण् इति पदच्छेदा-

पर इति । एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यम्परे इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत । न झकारभकारपरः खयस्ति । कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति । एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः । अथ किमिदमक्षरमिति । अक्षरं न क्षरं विद्यात् ¶ । न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरम् । अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् ¶ । अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन् प्रत्ययः । अश्नुते इत्यक्षरम् । वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे ¶ ।

त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः । उज्झिर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याप्यभावः । सन्तु तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः । किमिदमिति । अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः । अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । अत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा । अश्नोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृते अनुकरणं सर इति । तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा । वर्णं वाहुरिति । रूढि-

---

अभिप्रायम् । अक्षरमित्यस्य विग्रहमाह न क्षरेति । ननु न्यायादिनये ऽव्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारो ऽत आह वर्णं वाहुरिति । चघटितोऽत्र

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते । किमर्थमुपदिश्यते¶ । अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते । वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते । तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते¶ । सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञा-

---

रियं वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे इति । व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात् । किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः । वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विषीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः । यत्र चेति । ब्रह्म वेदः पदे वर्त्तते तस्य च शास्त्रविषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः । तदर्थमिति । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । इष्टबुद्ध्यर्थमिति । कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । लघ्वर्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाम्नाय इति । एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां च । चन्द्रतारकवदिति । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं

पाठः प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये ऽयमेवेत्युक्तेः । उपदिश्यतइति । अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थमित्यर्थः । वर्णज्ञानमिति । वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचो विषयः का सा वाग् यत्र ब्रह्म वर्तते चात्पुराणादीत्यर्थः । सोयमित्यादिग्रन्थश्चैतच्छ्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यापरः । तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या सो ऽयमक्षरसमाम्नाय इति । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डित इत्यनेनास्यानादित्वं सूचयति । तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनज-

ने भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवति । चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसंज्ञा । अयस्मयादीनि च्छन्दसीति । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति

प्राप्नोतीत्यर्थः । मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते । महीयेते इति । पूज्येते इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् । कुत्वं कस्मान्न भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेनसंज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः । छन्दो-

---

न्यपुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने ऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वं तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति । इति श्रीमहाभाष्योद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

वृद्धिरादैच् । द्विपदं सूत्रं कृतमनयोःसाधुत्वमिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद्वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । द्वन्द्वे तु समाहारस्योद्देश्यस्य शब्दतः संभवात् तां विनापि सिध्यति । नच समाहारे टच्प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् प्रतेरंश्वादय इति सूत्रेंश्वादिगणे राजन्शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा राजाह इति टचा सिद्धे किं तेन । यद्वा पदत्रयं पस्पशायां भाष्येवृद्धिरात् ऐदिति पदविभागदर्शनात् । वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्र पक्षे ऽनयोरित्यस्य खण्डयोरित्यर्थः । असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेय-

जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य। किं चातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयम्। वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम्। सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषे-

---

वदिति। न वैशेषिकसूत्राण्यपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव। दृष्टिश्चेयं छन्दोवदिति। किं पुनरिति। उभयथाशास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषसम्भवात्प्रश्नः।

तापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति कुत्वमित्यादिना। जश्त्वमपीति। संहितया पाठे इत्यर्थः। उभयसंज्ञेति। उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः। संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्कल्पनेति भावः। वृद्धिलक्षणो मयडिति। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रविहित इत्यर्थः। अस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम्। वृद्धलक्षण इति पाठे एषां वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावादित्यर्थः। फिञिति। उदीचां वृद्धादगोत्रादिति सूत्रविहित इत्यर्थः। नच प्राचामवृद्धादिति फिनाप्येतत्सिद्धं, आम्रगुप्तायनीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावनिषधोऽपि सिद्ध इति वाच्यम्। आम्रगुप्तायनेर्युवापत्यमित्यर्थे ऽणो द्व्यचश्चियेति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येव रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते फिञि तु जि-

धः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि । उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत । सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते । इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति । वृद्धनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । किं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोयं वृद्धिनिमित्तः । वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् । योसौ ककारो ञ-

---

उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदे ग्रहीष्यते इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते । अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते । अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते । योसौ

च्चिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुतः परत्वाभावान्न सिद्ध्येत् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः । तद्वत्युत्तरपदे इति । समासा-

---

* तत्र हीति । आऽवतीत्यौः सर्वस्यौः सर्वौरित्यादौ तु न चारित्यार्थ्यमुन्नाव्यम् । अनभिधानात् । स्वरितत्वादधिकार्थलाभः । वि० ।

कारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः *। अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके *। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अनर्थकानि। दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन

ककार इति। कञणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोके इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति। बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्ति चेति। यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः। यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का। झटितिसमन्वयानवगमाद्वा। दश दाडिमानीति। पदा-

इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च *। क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्त्तव्यः। आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः *। आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु *। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। वेदेपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति। तत्रभवतामुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्के चिद्व्याचक्षाणा आहुः। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे

र्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्। आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः। वृद्धिशब्दः संज्ञेति। वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते। यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम्। अपरइति। प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ-

---

ज्ञोर्हिरिति भावः। संज्ञेत्येष इति। शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदंनानुपपन्नम्। याज्ञिका इति। यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः। वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यम्। इहैवेति। वृद्धिरादैच्सूत्रे एवेत्यर्थः। उदाहरन्तीति। वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशतो न सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा

यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति। यदप्युच्यते। क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त अचार्याचारः । अनाकृतिः * । अथवा ऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिङ्गेन वा * । अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्यंलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे । इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह। तच्चापि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च

भिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेति भावः। अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते तेनायमर्थः । वृद्धिशब्दएकत्वात्संज्ञा। आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वम्। लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम्। यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका संज्ञा प्रयोजनाभावात्। आकृतिमत इति। अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम्। लिङ्गेन वेति। कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः। तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपालभते ऽगमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवता ऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः। तच्चापीति। लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्येतन्न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम्। अथवैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। इकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासज्यते। तत-

न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति। सिद्ध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोकइति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण। किमतो यदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनावेव। कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कृतमनयोः साधुत्वम्। कथम्। वृधिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः। आदैचोप्यक्षरस-

---

स्तेषां संज्ञात्वे सति ङादात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तन्तइतीत्संज्ञालोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः। प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। भू प्राप्ताविल्यस्याधृषाद्वेति णिजभावे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रक्षिपति। किमत इति। कृतमनयोरिति। आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति। तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोय-

---

तदुदाहरणत्वे नाकार्षीदच्चैषीदश्रौषीदित्युदाहरन्तीत्यर्थः। एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णयन्तीति भावः। अनर्थकेनेति। बोध्यार्थरहि-

माम्नाये उपदिष्टाः। प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्। वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किं तर्हि। संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रं पात्रमाहरेति। आदेशास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। आगमास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च। न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः। इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमे-

---

मादैच्छब्द इत्यर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः। नेहेति। प्रयुज्यतइति प्रयोगस्तस्य स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यतेऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यतइति न तस्यानेन नियमः क्रियते। लोके प्रयुक्तानामिदमनुशासनम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोऽर्थवाची। तिष्ठन्त्यस्मिन्शब्दा इति स्थानम्। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्तास्ते नात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम्। तथा हि। षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावो यथा नाभिनभं च परस्त्रीपरशुं चेति। आगमा अपीति। अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते। अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः। लिङ्गेन चेति। देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियतइत्यर्थः। इदं खल्वपीति। विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति। देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम्। गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम्। तत्तु सामानाधि-

कविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव । तत्र त्वेतावान्सन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क्व सन्देहः । यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा यद्गुरु स संज्ञी । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्हि । अनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा ऽऽकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथवा ऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धि शब्दश्चावर्तते नादैच्छब्दः । तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः । अथवा पूर्वोच्चारि-

---

करण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमर्थयोरेव मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्यस्य कश्चिल्लौकिकोर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दा हि दानादिप्रतिपादनायावर्तन्ते । अथवेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्चादेङ् गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः । इह तु मङ्गलार्थोन्यथा पाठक्रमः । आर्थस्त्वन्यथा क्रमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भ-

---

तेनेत्यर्थः । न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिस-

तः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । अदेङ् गुण इति यथा । दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेपि हि संज्ञाः क्रियन्ते तस्य परमाम्रेडितमिति । तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात् । अथवा ऽस्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति अयं गौरिति । न चास्मायाचष्ट इयमस्य संज्ञेति । भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्या-

---

विषन्ति । अपृक्त एकालिति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देनैकाकी कथ्यतइत्यनेनानियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते । अस्थानइति । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः

भवादिति भावः । माङ्गलिक इति । मङ्गलप्रयोजन इत्यर्थः । महतोर्थत एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् । प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाच्चिप्ता । अनुवर्त्यं स्यादिति । तच्चासंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः । अस्थाने । अन-

त्कृतः पूर्वैरभिसंबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेपि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृतः । इहापि कृतो द्रष्टव्यः । सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रयइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः * । सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा । नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति । ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टब्धक-

---

सिध्यतीत्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति । ननु च भोः इति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्ति-

---

वसरे । भिद्यते । विलक्षणं भवतीत्यर्थः । अभिसंबन्धः । संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः । तस्याकृत इति । तेनाज्ञात इत्यर्थः । तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः । अथ तत्रेति । अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । सतो निष्पन्नस्य संज्ञाभावात्संज्ञासंबन्धात् तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्ध्यादिपदेषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलतीत्याह नौ इति ।

म्। तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् *। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति। प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् *। किं प्रयोजनम्। समुदाये मा भूतामिति। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः *। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः। यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सह सुपा। उभे

रितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये मा भूतामिति। अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते। अन्यत्रेति। यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति। नैतदस्ति। उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावान्निष्फलत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य। उभे अभ्यस्तं

अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः * । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते । इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति । इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन । अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ।

सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तूभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यवयवं चेति । अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्तादीनां भोजनम् । तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते । अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते । गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः । संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनाद् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यमपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म । न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते । अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति ।

न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह प्रत्यवयवमिति । किमर्थ-

आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् * । आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सवर्णार्थम् । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्यते लोके । य उदात्ते कर्तव्ये ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति ऽन्यत्त्वं करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः । तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके । एको ऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्त्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भोः अभे-

---

किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः । मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यत इति प्रश्नः । भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोयमिति । उदकत्वजातियोगादचैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्त्वेन लोके व्यपदिश्यते ।

मिति । चतुर्थीतत्पुरुषः । तपरकरणं क्रियतइति पाकं पचतीतिवत्सामान्य-

दका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द्द इति । उभयमिदं गुणेषूक्तम् । भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यो ऽभेदका गुणा इति । यदि भेदका गुणाः स्युः उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । असंदे-

---

उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः । किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यतइति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव । उञः ऊं इति यथा । अन्ये त्वाहुः । एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्ते इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति । अनुदात्तादेरिति । अजुपलक्षणार्थानुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः ।

हार्थस्तर्हि तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोप्यत्र निर्दिश्यतइति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कं चिद्यत्नं करोति । तद्यथा। औतोम्शसोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति

उत्तरे तृज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति । प्रस्थे वृद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादादैचोऽत्र ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं तूच्चारणत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद्वृद्धिगुणविधौ च तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति । यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्ये तत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं तकारस्योच्यते । ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति। सति तु तकारेऽकारस्य

नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ॠदोरबिति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किमत्र दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपि । वृद्धिरादैच् । इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् * । इग्ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च । आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति । म्लायति । सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । उम्भिता ।

स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनादर्थवत्त्वाद्विभक्तेरुत्पत्तौ सत्यामादित्ये तत्पदं सिद्धम् । इको गुणवृद्धी । इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत इति प्रश्नः । आत्सन्ध्यच्चरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य चातो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति । यातेति । ग्लायतीति । एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेप्येकारो गुणः स्यात् । उम्भितेति । भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो

विशेषभावेन सह प्रयोगः । इको गुणवृद्धी । इग्ग्रहणमिति । गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणायावश्यकत्वेपि इक्पदस्येकः स्थानइत्यर्थार्थमावश्यक-

उम्भितुम् । उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति । यदयमातो ऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं क्ङितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति । ततः ककारमनुबन्धं करोति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । यदयं जनेर्डं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति । नैतानि स-

गुणः स्यात् । पररूपेणेति । अतो लोपस्तु न भवति । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात् । उपदेशसामर्थ्यादिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः । यदयं जनेरिति । यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः

न्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते । कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । यदप्युच्यते । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदि यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते । आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः । आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् । जनेर्गुण उच्यमानो ऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको ऽकारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः

प्राप्नोति । मिद इर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैष भविष्यतीत्यदोषः । यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः । के चिदाहुः । टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यतइति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति । तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथासम्भवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम् । आयादयोपीति । ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः । यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव निमित्तमिति आयादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायित्वेवं पाठः शक्यः कर्त्तुम् । त्वया ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गान्न ध्याख्येति निपातनान्नात्वं गुणवन्न

प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति। एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति। तस्मादिग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदीग्ग्रहणं क्रियते। द्यौः पन्थाः स इममिति एते ऽपीकः प्राप्नुवन्ति। संज्ञया विधाने नियमः *। संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम्। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्तते। अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्य-

---

बाधिष्यते। पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति। गमेरप्ययमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतो ऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यत्रापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम्। संज्ञयेति। गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते। तेन गुण इत्येवं यो गुणः वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते। अथवा गुण-

---

त्वेपि योगविभागविषयकोयं प्रश्नः। तस्मादिग्ग्रहणमिति। ननु तनोतेर्ड उः सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात्। न चैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्त्तन्ते इति वाच्यम्। ईश्वादौ शकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः। स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसम्भवदुक्तित्वाच्च। एतेपीति। औकारादय एषूदाहरणेष्विकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः। स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः। त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादीनामिति त तदोः

देङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङ् गुणः । वृद्धिरादैच् । तत इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ् गुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अन्य-

---

वृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते । अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्त्तते इत्यदेङामित्युक्तम् । तेनैतन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दोनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति । संबध्यतइति संबन्धं कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेङ्भिर्न संबध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने । अथवेति । वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङित्यत्र । अथवैकयोग इति । एको भवतिरध्याक्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धा वृद्धिसंज्ञा ऽदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः । अथवान्यवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाण् बाध्यते । असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः । अणस्तु विपर्ययात् । एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थैवेहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापीति । सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं च नास्ति । गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंबन्धमदेङां बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु

सञ्ज्ञायाः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथवा वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति । अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । किं पुनरयमलोन्त्यशेषः । आहोस्विदलोन्त्यापवादः । कथं चायं

संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेपि प्रवर्तते । अथवेति । विभाषातिलमाषेत्यत्र उमाभङ्गयोरधान्यत्वात्खञोप्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता । अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते । अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति । अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिर्वा भवतिप्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति । समुदायस्य भेदाभावात् । किं पुनरिति । उभयथा सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुत्या त्विक इति । तत्र यदि पूर्वमिका ऽङ्गं विशेष्यते । इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति तदा सोस्य शेषो भवति । यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकान्त्योल् विशेष्यते तदा चायं तस्य विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति । अथ त्वङ्गस्येति गुण-

---

सः सावित्युत्तरार्थं स्यात्संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् । उभयं निवृत्तमिति । स्वरितलिङ्गानासङ्गेनानुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । इको गुणवृद्धी इति पूर्वपरान्वयि तेनैतद्द्वयलाभ इति भावः । परिच्छेद्यपरिच्छेदक-

तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति । ततो ऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति । ततोयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः ॥ वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम् ॥ * । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । मिदेर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । मृजेर्वृद्धिः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छेर्लिटि गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋदृशोङि

वृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी । किं तर्हि । इगपेक्षया ऽवयवषष्ठी । तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति । अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात् । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्त्वसम्भवान्नोपन्यस्तः । न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ सम्भवतः स्थाने योगो ऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोपि न भवति एकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य । तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ । यद्येकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम् । वृद्धिगुणाविति । मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपत-

गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य * । सर्वादेशश्च गुणो ऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता । वाता । किं कारणम् । अलो ऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः । एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः । किं तर्हि पूर्वापेक्षोयं दोषः । ह्यर्थे चायं चः पठितः । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य न । अलोन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्व-

तीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । दोषान्तरमप्याह । सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतद्गेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्यस्येति विधिः । अन्यत्र तु षष्ठ्या अन्त्येत्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशः प्राप्नोति । यथैव हीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः । पूर्वापेक्षोयमिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इङ्मात्रस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षया ऽवयवषष्ठी तदा ऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमि-

धातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः * । इङ्-मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः । स यथेह भवति । अजुहवुः । अबिभयुरिति । एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः । अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः । स यथेह भवति । हे अग्ने हे वायो इति । एवं हे अग्निचित् । हे सोमसुत् । इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः । स यथेह भवति । अग्नयो वायव इति । एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति। घेर्ङिति गुणः। स यथेह भवति । अग्नये वायवे इति। एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः। स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति । एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यात्रापि

त्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी हि तस्योपस्थाननिमित्तं ततश्चाङ्गावयवस्यान्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः। ह्रस्वस्य गुण इति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम्। अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति। न त्वनेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्। अन्ये त्वाहुः। अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद् दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असति ह्यस्या उपस्थानेऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्ये-

प्राप्नोति । नैष दोषः । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम्* । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति । पुगन्तलगूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुं ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो ऽनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुं ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः , सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणो ऽनियतः सोनन्त्यसयापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं

वाङ्गस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्ये ह्वितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ । उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु भेत्ते ति दकारस्य क्नेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् । नैतदस्ति । पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यस्य गुणेन न भाव्यम् । प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यै व गुणस्य नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्द्धधातुयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अथापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदि नाश्रीयते इत्यर्थः । अथापीति । अभ्युपगम वादेनोच्यते । आहत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते । अनेनिजुरिति । अत्र

तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः सन्नात्तेनैव तसन्नायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः । उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमसन्नावकाशः । राज्ञः क च । राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यसन्नावकाशः । चयनं चायको लवनं लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे-

---

लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । हेपिचव्य हेबुद्धे हेबुद्धय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणो ऽपरिहृतः । एवं तर्हीति । परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्र यदि कथं चिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः । अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः सह प्रयोगो ऽपर्यायत्वात् । चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावताच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः । अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठतएव । मेद्यतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति । अलोन्त्यस्येति वचनादिकारस्य । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतायाम् । द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां

धः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह तादृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः । यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति । द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः । न चास्ति संभवः । द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषो ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अनवकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः । चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमे ऽयं योग आरभ्यते ततस्तस्यापवादोयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो

कार्याभ्यां योगोस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसम्भवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वं यञ्यनन्तरे विधीयते यञ्त्वं च झल्यनन्तरे न च सम्भवोस्ति यद् द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्ते नानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्येका षष्ठी । सा यद्यवयवसंबन्धे तदेकारस्य गुणेन भाव्यम् । अथ स्थाने षष्ठी तदालोन्त्यस्येति वचनाद्दकारस्य । न चास्ति सम्भवो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् । अलोन्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्ध्यपवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च

भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति। एवमिहापि प्राप्नोति। अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम्। इका वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः। इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः। एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। एतेषां गुणो भवति इकः। इगन्तानामिति। अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः। मिद एः मिदेः मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति। मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते। पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति छिनत्तीति। ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयं ऋच्छति ऋ ॠ ॠताम्। ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते।

क्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते। एवं तर्हीति। प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशवाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः। अथवेति। तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः। क्षिप्रक्षुद्रयोर-

उरङि गुणः । उः अङि गुणो भवति । ततो दृशः । दृशेश्चाङि गुणो भवति । उरित्येव । क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । इको यथा स्यादनिको मा भूदिति। अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि। यदि किं चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्व चित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते । अचोञ्णिति । अत उपधायाः । तद्धितेष्वचामादेरिति। अत उत्तरं पठति । वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् * । वृद्धिग्रहणं क्रियते उत्तरार्थम् । क्ङि-

---

पीति । अत्र च योगविभागः क्रियते । स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते । ततः पूर्वस्य च गुण इति । अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति । असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारोदकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति । यणादिपरमिति । पञ्चमीसमासः । यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चानेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदा तस्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद् भिन्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति । यथा लैगवायन इति । नैष दोषः । क्नुसनोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकाद् अनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति। गुणविधाविति । क्वचिन्न निर्दिश्यतइति नञो

भावक्रत एव च शेषशेषितृव्यवहार इति बोध्यम् । सिद्धान्त्याह वृद्धिग्रहणमु-

ति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चे-
दानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः । यावता ञ्णितीत्यु-
च्यते । तत्र मृज्यर्थम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा
क्ङिति मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । इहार्थं चापि
मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते
सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । मृज्यर्थमिति
चेद्योगविभागात्सिद्धम् * । मृज्यर्थमिति चेद्योगवि-
भागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचः । ततो ञ्णिति । ञिति
णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । यद्यचो वृ-
द्धिरुच्यते । न्यमार्ट् अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति । अटि
चोक्तम् * । किमुक्तम् । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदे-
शस्य कार्यं भवतीति । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्र-
करणात् * । वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कार-
णम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः ।
न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृ-
जेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या । एवं तर्हि । इहान्ये वै-
याकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते ।

व्यवहितेन संबन्धः । क्वचिन्निर्दिश्यतएव । ओर्गुण इत्यादौ । मृजेर्वृद्धिरिति ।
तत्र सूत्रेभिमतस्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः ।
अटोपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य प्रवृत्त-
त्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते । एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र

त्तरार्थमिति । पूर्वपक्ष्याह । कश्चेति । तस्मान्मृजेरिति निषेधस्य सिद्धये योग-
विभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणायास्या एवोपस्थितिरङ्गीकार्येति भावः । उत्त-

परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुरित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततोचि क्ङिति । अचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति । परिममार्जतुः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव क्ङिति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुरिति । इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् । अजिहीर्षीत् । नैतदस्ति । लोपोत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः । सत्यां वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् । उदवोढम् । उदवोढेति । नैतदस्ति । अ-

---

चोद्यपरिहारावुक्तौ । अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ । अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्तिवृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः । उदवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न

रार्थत्वं खण्डते सिद्धान्त्याह । इहार्थमेवेति । पूर्वपक्षी तत् खण्डयति कस्य

सिद्धो ढलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति । अकोषीत् । अमोषीत् । सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका । तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति । अस्तीत्याह । सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे ऽयादयोऽपि न भवन्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशे-

---

भविष्यति । गोशब्दादाचारक्विपि कृते ऽगवीदिति संध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवतीति । उच्यते । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमृत इद्धातोरित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः । लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते । एव मिहापि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह । भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधेस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो ऽशक्यः कर्तुमित्याह । मुहूर्तमिति । उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि । अस्तीत्याहेति ।

पुनरित्यादिना । नैव सन्ध्यक्षरमिति । वृद्धिसंज्ञायोग्यमिति शेषः । उपदेश आत्वविधानादिति भावः । न भवतीति । भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः । अनन्त्य-

षेणोच्यते । सा क्ङिति मा भूत् । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि न्यस्तारीत् । न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् । अयावीत् । गुणे कृते ऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । ल्रान्तस्येत्युच्यते । न चेदं ल्रान्तम् । ल्रान्तेत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । यद्येवं

नान्तः पादमव्यपरइति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् । यद्येवं वृत्त्वावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । संयोगावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात् । अन्तरङ्गत्वादिति । उवङादेशः सिचमेवापेक्षते । वृद्धिस्तु सिच्परस्मैपदे । लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्योर्वलीति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । अभियुक्तस्मरणमेव । णि-

---

त्वादिति । अचोनन्त्यत्वादित्यर्थः । नन्विक्परिभाषाभावेन्त्याल्मात्रस्य सा प्राप्नोतीत्यनन्त्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्तलक्षणाया बाधेनास्या वृद्धेरजन्तएव व्यवस्थितेरित्याशयात् । सिद्धान्त्याह । यदि तर्हीति । अत्र यदीतरनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति

मा भवानवीत् । मा भवान् मवीत् । अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृते ऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति । यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अकोषीत् । अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यात् । अकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते ऽलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततो ऽकारग्रहणं करो-

---

श्विभ्यामिति । णिश्विग्रहणमकृत्वा ऽविमवी प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः । निमातव्याविति । मेङो रूपम् । परिवर्तनीयावित्यर्थः । न सिचीति । न्यायादप्येतत्सिध्यति । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनात् । प्रयोजनं च चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरा-

---

बोध्यम् । लुप्तनिर्दिष्ट इतयत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकत्वात्समासः । न च गुणे वार्णादाङ्गमिति न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धावावादेशे ऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम् । सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाज्ज्ञानेनैवैतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रश्लेषे ऽश्ववीदश्वावीदिति श्वधातोर्नित्यवृद्ध्यापत्तिः । अस्या एकदेशयुक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेः । जिरिचिर्योर्यज्ज्ञानवद् इत्याहुः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्गीयान्तः ववयोः समानश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अविमव्योर्नेति निषेधस्य मध्ये ऽपवादन्यायेनातो ल्रान्तस्येत्यस्यैव । तेनातो हलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् । सिचि वृद्धिरिति सूत्रं तु अचै-

ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुणः प्रतिषिद्ध्यते तदर्थमेतत्स्यात् । न्यकुटीत् । न्यपुटीत् । यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपि । तस्माद् इग्लक्षणा वृद्धिः * । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया । षष्ठ्याः स्थाने योगत्वादिङ्निवृत्तिः* । षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् * । अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति । प्रसारणे च * । प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता । वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम्* । विष-

---

यीत् । अजिरायीत् । अनेनायीत् । अचेचायीत् । इत्यादौ सिचि वृद्धिः । अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात् । षष्ठ्या इति । स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः । अन्यतरार्थमिति । नन्वनिकोपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात् न तु नियमार्थम् । नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । तेन वृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसङ्गः । प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः । इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी । तेन यणः स्थाने इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते ।

षीदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मतं इति बोध्यम् । नैतदस्ति ज्ञापकमिति । न्यकुटीदित्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेपि भ्रष्टावसरन्यायेन न वृद्धिभावः । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः । यत्तर्हि

यार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति । उरण्रपरे च* । उरण्रपरे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ । हर्तृ । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते । तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति । इह कस्मान्न भवति । याता । वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यते । इको गुणवृद्धी

कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याभावात्सर्वेप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वचादीनामृत इद्धातोरित्यादौ । इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्त्तिभिश्चायोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । षष्ठी, यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थं पुनरिति वदता ऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति उपतिष्ठते इति । अन्यथा

णिश्व्योरिति । ननु णिश्विस्थाने अविमवी इति वदन्तं प्रति णिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे सम्भवति निमानासम्भव इत्याशयात् । यच्च करोतीति । इग्ग्रहणाभावे ऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्ध्यपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिचि वृद्ध्यप्राप्तेः स्वीकारेण त्वद्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वारत्वे नाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावे ऽत इति व्यर्थमेवेत्यन्त्यं ज्ञापकमसङ्गतं तथापि णिश्व्योर्गुणे वार्णपरिभाषया ऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् ।

इति । यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते । एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ ४ ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । लूञ् । लविता लवितुम् । पूञ् । पविता । पवितुम् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो

याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे सम्भवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु । तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च । तदपेक्षिष्यामहइति । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्त्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः । दीधीवेवीटामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः । अवयवक्रिययापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् । यथा पटो दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते । धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् । विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्वेकदेशः । यस्मादुपदेशएवेत्संज्ञा ।

एकदेश्युक्तित्वे नादोषात् । तदपेक्षिष्यामहइति । एवं च यथा विधेः स्वान्याकाङ्क्षा तथास्याऽपि स्वसंबन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एकवाक्यतैवेति भावः । आवृत्तौ तु न मानमिति शिवम् ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ॥

वृषभो रोरवीति । किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहो स्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणम् । उपेद्धः प्रेद्धः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् । क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति । बहिरङ्गो गुणो ऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गम-

---

प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ जित्कार्यं लभते । लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता । रोरवीतीति । सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः । किं पुनरिति । आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसम्भवात् प्रश्नः । प्रेद्ध इति । नन्वाद्गुणो ऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति । परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः । बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधो ऽन्तरङ्गः । गुणो बहिरङ्गः । यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणो ऽन्तरङ्गः । पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः । ननु नाजानन्तर्यइति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविधावानन्तर्येणाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथा ऽक्षद्यूरिति । तत्र ह्यीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम् । अस्मिंस्तु प्रतिषेध-

---

आर्धधातुकनिमित्ते लोपइति । एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धी इति वाच्योर्थः । अनुवादेपि इको गुणवृद्धी अचश्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्तत्फलितमुक्तम् । आर्धधातुकनिमित्ते ये इति । प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति ।

न्तरङ्गे। यद्येवं, नार्थो धातुग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। लूञ्। लविता। लवितुम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः। अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम्। ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। चेले क्नोपेरिति। परिगणनं कर्त्तव्यम्। यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः *। यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङ्। बेभिदिता। मरीमृजः। यक्। कुषुभिता। मगधकः। क्य। समिधिता। दृषदकः। वलोपे। जीरदानुः। किं प्रयोजनम्। नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् *। नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति। नुम्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणम्। स्त्रिवेः। आस्त्रेमाणम्। अनुबन्धलोपे। लूञ्। लविता। लवितुम्। यदि परिगण-

---

सूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः। यङ्यक्क्यवलोप इति। व इत्यत्राकारोपि विवक्षितः। तेन धातुपाठे यो ऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम्। अन्यथा स्त्रिविः कथं निवार्येत। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात्तृच् इट् यस्य हल इति यलोपः। मरीमृज इति। यङोचि चेति यङो लुक्। कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक्। ण्वुल्तृचौ। यस्य हल इति यलोपः। समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः। क्यस्य विभाषेति यलोपः। नुम्लोप इति। नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। बृहिवृद्धौ। इदित्त्वान्नुम्। बृंहेरच्यनिटीति वार्त्तिकेन नलोपः। आस्त्रेमाणमिति। अस्त्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते। तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः। वकारलोपः। ऊडादेश-

---

इत्यत्रापि प्राप्नोतीति। वृद्धिरिति शेषः। न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः।

नं क्रियते । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति । तर्त्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति । इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः * । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति । अवोदः । एधः । ओद्म इति । निपातनात्स्यदादिषु * । निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति। न च भविष्यति । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् * । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः । यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । जीरदानुः । अत्र न प्राप्नोति । रकि ज्यः संप्रसारणम् * । नैतज्जीवे रूपम् । रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति । यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति । कथमुप-

---

श्छान्दसत्वान्न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः । इक्प्रकरणादिति । तेन यत्रेक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः । प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यर्थः । जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तो ऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः । रकि ज्य इति । एवं च जीरित्यवग्रहः सि-

---

यावता चेदानीमिति । कित्त्वेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपोव्योरित्यनेन । इदञ्च यथाश्रुतसूत्रमते । वलोपप्रत्याख्याने तु रकि ज्य इत्येव शरणम् ।

बर्हणम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं विज्ञायते बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निबृह्यते । अनिटीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निबर्हिता । निबर्हितुमिति । अजादावपि न दृश्यते । बृंहयति । बृंहकः । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । यदि परिगणनं न क्रियते । भेद्यते छेद्यते । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोपइति नैवं विज्ञायते । धातोर्लोपो धातुलोपो धातुलोप इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः । यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । पापचकः । पापठकः । मगधकः । दृषदकः । अत्र न प्राप्नोति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् * । अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । अनारम्भो वा * । अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं बेभिदिता । मरीमृजकः । कुषुभिता । समिधिता इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भवि-

---

ष्यति । बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः । बृहिरिति । बृह वृहि वृद्धाविति पाठात् । भेद्यत इति । गुणो णिलोपस्यार्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेपि दोषः। अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोपि गुणोत्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः ।कथं तर्हीति। बहुव्रीहौ सत्येकार्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्यो-

---

तस्मादिग्लक्षणेति। प्रतिषिध्येते शेषः । अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः ।

ष्यतः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । सरीसृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतामल्लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः, नित्यो लुक् । कृतेप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् । अन्यस्य कृते प्राप्नोति । अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । को ऽवकाशः । अवशिष्टः । अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य, यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् ।

श्वाश्वितमिति भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते । यत्र हलचोरादेश इति । लुका कृत्स्नो यङ् लुप्यत इत्याशयः । अत्रापीति । कृतेप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । सावकाश इति । भिन्नविषयौ लुग्लोपौ अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति येननाप्राप्तिन्यायः । अथापीति । यङोचि चेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्यपदेशस्य

लुकि कृते इति । अनवकाशत्वादन्तरङ्गानपीतिन्यायाच्च लुकि कृते ऽतो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत इत्येवेति । अलोन्त्यपरिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भावः । अयञ्च लुको ऽपवादः । एवञ्चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र

लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो हलः। हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति। इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत। कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्। नोनूयतेर्नोनाव। समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः। यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। कथं स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथः। जीरदानुः। निकुचित इति। उक्तं शेषे *। किमुक्तम्। निपातनात्स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। रकि ज्यः सम्प्रसारणम्। निकुचितेप्युक्तम्। किम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये-

---

गौणत्वादिति भावः। समानाश्रय इति। तुल्यकालत्वादिति भावः। नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनैमित्तिकोन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति। निकुचित इति। कित्त्वसंयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनङीति प्रतिषेधात्। अनर्थको ऽयमङिति चेत्। लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः। अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्ध्यन्ति

च भ्रस्जोरोपधेतिसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्व चिदेव पृथगल्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम्। मरीमृज इत्यत्र विकल्पस्तु न व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव तदर्थं सूत्रक्ततोप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः। लोलुवादौ उवङि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावेपि नोपधागुणः। अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोल्शब्दात्परस्य गुणे कर्तव्ये पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात्। निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम्। अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वे-

ति। क्क्ङिति च ॥ ५ ॥ क्क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् *। क्क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। क्क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उपधारोरवीत्यर्थम् *। उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च। उपधार्थं तावद्। भिन्नः। भिन्नवानिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। क्क्ङितीत्युच्यते। यत्र क्क्ङित्यनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्याद्। चितम्। स्तुतम्। इह तु न स्याद्। भिन्नः। भिन्नवानिति। ननु च यस्य गुण उच्यते तं क्क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः।

तेषां स्थानिन्यदर्शनात्सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः। क्क्ङिति च। क्क्ङिति प्रतिषेध इति। इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च। तत्र यदीक् क्क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्याद् न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। यदा तु क्क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव नहि विहितयोर्निषेधः। अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्क्ङितीति भवति क्क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिः। उपधारोरवीत्यर्थमिति। उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अत्र हि तिन्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः। ननु चेति। आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपस्येति सन्निधानं मन्यते। तथाहि। क्क्ङिति गुणवृद्धी

नैव परिहारात्। भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः। अचः पूर्वत्वांशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्बाधे मानाभावात्। अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशे ऽव्यवधानं निविष्टं, किं चाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते, लोलूइत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः। दरीदृश इत्यत्राङ्गि-

पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्क्ङित्परम्। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि। पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति। छिनत्तीति। रोरवीत्यर्थं च। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते। श्चङन्ते दोषः। रियति। पियति। धियति। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। अत्र न प्राप्नोति।

न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा। अथवा क्क्ङितीतिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः। लघूपधेति। ततश्च समुदायस्य निर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः। तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह। श्चङन्ते दोष इति। सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेपि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः। रियति पियति धियतीति। रिपिगतौ

मित्तगुणस्तु न। अस्याङस्तर्कैकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया अङ्गग्रहणेनाग्रहणात्। अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङन्ताद् ण्वुलि अङ्गिमित्तगुणाभावः। जगमक इत्यादौ यङन्ताद् ण्वुलि उपधालोपश्च अनङीतिनिषेधाप्रवृत्तेः जङ्गम इत्यादौतूक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः निजेगिल इत्यादौ ग्रो यङीति नित्यलत्वमिष्टमेव। सूत्रमतेपि न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। यदि जरीगृह्यादेः सास्मर्यतेश्चाचि संप्रसारणयङिचेतिगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ। भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते। अत एव पृथगल्लोपे यङो विषयापहाराभावेन अजेर्वीभावादेशे यणि वेव्य इति स्यादित्यपास्तम्। योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन तत्र लुग्

शच्यङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् * । अन्तरङ्गलक्षणत्वाद-
त्रेयङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद्ग गुणो न भविष्यति ।
एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भ-
वति । इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि ।
हतो हथः । उपोयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः ।
नेनिक्तइति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत् ह-
तो हथ इति । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृ-
त्तिः शक्या कर्तुम् । अयंच धातूपदेशावस्थायामेवाकारः ।
इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति ।
बहिरङ्गे गुणवृद्धी । अन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं ब-
हिरङ्गमन्तरङ्गे । नेनिक्तइति पररूपेण व्यवहितत्वान्न

धिधारणे इति तुदादौ पाठः । हतो हथ इति । यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब्निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्येतेत्याशयः । नन्विग्लक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः । सत्यम् । परिहारान्तरसम्भवान्नैतदाश्रितम् । प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षण-परामर्शनात्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तूत्स-र्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्तः । चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूता-कारनिवृत्तावव्यापारः । अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सन्नेव प्र-क्रियादशायां शब्निवर्त्यते । नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तो ऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते । नैष दोषः । शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः । उपोयतइति । वेञो यकि सं-प्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्र-यत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा । नेनिक्तइति । क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः । उत्तरन्त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यवधाना-

---

एव प्रवृत्त्याऽक्षतेः पर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो विज्नास्त्येव । अनभिधानात् । इदञ्च

भविष्यति । उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः । सुनुतः । लुनीतः । पुनीत इति । नैष दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते क्ङितीति । अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूपधस्येत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-

---

दिति । धातुं क्ङित्परत्वेनेति । न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः । यदीति । क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः । धातोरेवेति । धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः । धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो योधातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति । तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति । अथवेति । मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्ये ऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्तते । अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम् । तथाहि । प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् । अथवेति । लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्ग इति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्धधातुकग्रहणं स्यादि-

यति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति । यदयं त्र-सिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । इको झल् हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणएतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति । ततः क्नुसनौ कितौ करोति । रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । क्ङितीत्युच्यते । न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता लुप्तेङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि योसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवती-

---

ति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते । विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वाल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यत-इत्यर्थः । यन्निमित्तस्य निषेधोन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति

लोपो व्योरिति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ये । न चैवं न धातुलुक्यचीत्येव सिद्धे आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपार्धधातुकइत्येव षष्ठीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुकइत्यर्थेन लूआदेर्व्यावृत्तिसिद्धौ धातुग्रहणवत्तस्यापि सत्त्वात् ।

त्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति । इह कस्मान्न भवति लैगवायनः । कामयते । तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात् * । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैते इग्लक्षणे । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम् * । यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति । ङितो यत्कार्यं

रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति । तोतोर्ति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । जोझोर्ति । मोमोर्ति । इत्यादिषु तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोराल्लोप इति लोपे कृते ऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोपइति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात् अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात् । इग्लक्षणयोरिति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः । लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निधीयतइत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते । पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्प्यमानवार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः । कथं

तद्भवति । ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यासुट एव ङिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे ङितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद् ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति । क्ङिति च । दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । कथम् । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानु-

---

नित्यं ङित इति । ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति । अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् । एवं मन्यते । यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । ङितो यदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात् । यासुट एवेति । ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किं चिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशो ऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य । क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तेपि यासुटि ङिति गुणनिषेधः सिद्ध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज् ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भवतीति । केषां चित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षे ऽपि गुणनिषेधः सिद्ध्यति । अस्मिन्पक्षे ङितं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते । दीधीवेवीटाम् । छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगा-

विधित्वाच्च छन्दसो ऽदीधेददीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः * । दीधीवेव्यौ छन्दसो विषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेददीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किं चन मनसा अदीधेत् । होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् । अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते । एवमेनमपि बाधेत । नैष दोषः । जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजातीयः । प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् । अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययं

भावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः । न तुच्छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः । गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः । प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । ततश्चान्तरङ्गत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः । येन नाप्राप्तइति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः ।

योगो नारभ्यते । कथं दीध्यदिति । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन* । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति । इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । इट् इडेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भवि-

कथं दीध्यदिति । लेट् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । श्यन् व्यत्ययेनेति । श्यनो ङित्त्वाद्गुणाभावः । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः । क्व चित्तु शन् व्यत्ययेनेति पाठः । तत्र शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । एरनेकाच इति यणादेशः । इडिति वर्तमाने इति । नेड्वशि कृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठींषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्या अविकृतरूप एवेट् । प्रयोगएव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति । हलोऽनन्तराः संयो-

ष्यति । हलोनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति । कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरं येषामिति । आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । अथ विज्ञायते ऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति । ननु चोक्तम् । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र * । संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र ।

गः । कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरथवा अन्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरम् । वर्णशून्यकाल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति । मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रहइति । अर्धमात्राकालो ऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः । अधिकरणवृत्तेर्दूराद्भूतसम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरनृत इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेद् नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तो ऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः । संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ।

तद्यथा। अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा । उभे अभ्यस्तं सहेति । किं च स्यात्। यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् । इह निर्यायात् । निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । इह च संहृषीष्टेति ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत। इह च संह्रियतइति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वातः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते । संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि। संयोगौ आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च दृषत्करोति समित्करोति । संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते

किं च स्यादिति। द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः । निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोगइत्येत्वप्राप्तिः । ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वे अचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्य्येयादिति। एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः । शक्तेति। तकारे झलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद् आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्त-

संयोगोन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि। संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि। संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा, वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्र-

---

त्वं स्यात्। संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात्। संयोगावन्ताविति। अत्रापि संयोगलोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धे ऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते। संयोगयोरिति। षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः। संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः। तेनायमर्थः। झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति। न चैवं सति शक्ता वस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति। संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थस्या-

त्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमितिवचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन । अथ यत्र बहूनामानन्तर्य्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति । आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः * । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिषीष्टेति ऋतश्च संयोगादेरितीट् न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यते इति गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति । यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम् * । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्र-

---

श्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामिवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव । हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् । मङ्क्तेति । मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्ग्लेयादिति । यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः ।

भिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् । इन्दिद्रीयिषति । नन्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । न वाज्विधेः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरिति वर्तते । अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः । किं गतमेतदियता सूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरा एषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र ष-

---

इन्दिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च । तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधिः । अजादेरिति कर्मधारयः तेनाच आदेः परे ऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते । इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद् द्विरुच्यतएव । अविद्यमानमिति । बहूनां चानन्तरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः । अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोर्द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति । उच्यते । यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते । त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः । अग्नी अन्तरा धवखदिरावन्तरेति तदा द्वितीया । यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपि तु संबन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीयाया युक्तग्रहणादनियतावधिविवक्षायामभावः । यान् ह्री

ष्टया प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यवायेन भवितव्यम् । अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति । अथ वा ऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति । यदप्युच्यते । इह निर्ग्लेयात् । निर्ग्लायात् । निर्म्लेयात् । निर्म्लायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति । पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः । पदस्य संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते ।

ति । एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम् । बहुत्वस्याविवक्षणात् । अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात् । तस्माद्यासावन्तरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तत्रोच्यते । यदा द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहवो ऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा मा भूत् । तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः । अन्त्यात्पूर्व इति । तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्त्यादचः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्मग्न इत्यत्र नलोपो न स्यात् । कृतेपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य । अविशेषेणेति । बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहासिद्धेरा द्विर्वचनेन वैधर्म्यादविशेषेणेत्युक्तम् । बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषोन्त्यात्पूर्व इति परिहृतः । शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह । यदप्युच्यतइति । पाठक्रमा-

इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति। धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः। धातोः संयोगादेरिति। स्वरानन्तर्हितवचनम् *। स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यवहितानां मा भूत्। पचति पनसम्। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तयोश्चैवानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेपि *। व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। तद्यथा। अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते। तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति। यदि तर्हि अनन्तरशब्दो व्यवहितेपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् *। एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात्। इयेष। उवोख। इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत। न वा ऽतज्जातीयव्यवायात् *। न वा एष दोषः।

दार्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम्। निर्ग्लयादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये कार्याभावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्ततइति भाष्यार्थः। व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम्। पचति पनसमिति। हल इति वचनादचा सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति। ततश्च सलोपप्रसङ्गः। एकप्रतिषेधार्थमिति। अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्रसंज्ञा नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः। एकप्रति-

किं कारणम्। अतज्जातीयव्यवायात्। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति। कथं पुनर्ज्ञायते। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि कं चित् कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति। स आह। नानन्तरे। वृषलकुलमनयोरन्तरेति। किं पुनः कारणं क्व चिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्व चिन्न। सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति। कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा, ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा, ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा, ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा, ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते ऽनन्तराविमौ ग्रामाविति। सर्वत्रैव

षेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः। गुरुमद्वचनमियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। वृषलकुलमिति। यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते। ग्रामशब्दोयमिति। केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति। प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम्। अन्ये तु एकशब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यः सारण्यके इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम्। भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम्। तद्यः सारण्यकइति। ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामनद्यो-

ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥८॥ किमिदं मुखनासिकावचनम् । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं, मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ वा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनमिति, किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावच-

---

रुच्यते । ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः । शुचौ देशेध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् ततश्च सीमन्यधीयतएव । मुखनासिकावचनोनुनासिकः । प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम् । अवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छतेइति प्रश्नः किमिदमिति । निपातनादिति । प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं क्रियते । निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनइति न भाव्यम् । अबाधकत्वपक्षे तु भाव्य मेव । ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन्पक्षे मुखनासिकवचन इत्यपि भवति । यो हीषदुच्यते स उच्यते एव । यथा ईषच्छुक्लोपि शुक्ल एव । मुखद्वितीयेति । मुखसहायेत्यर्थः । तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते । मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनमस्येति । मुखोपसंहितेति । मुखस्य नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्य दर्शयति । तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते । पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनकित्येतत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते । पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्प्रत्ययो न भवति । यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुख-

नोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्राप्नोति । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्राप्नोति । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । के चित्प्रासादवासिनः के चिद् भूमिवासिनः के चिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि के चिन्मुखवचनाः के चिन्ना-

---

नासिकावचनीक इत्येव भवति । अत्र चानेकदर्शनम् । अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते यथा संयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद् अकारोनुनासिकइव प्रतिभाति । अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न तु समग्रस्य । अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवास्येति । अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः । यदा सर्व एव वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे । यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्वः सूप उभाभ्यां व्यपदिश्यते । यमानुस्वाराणामेवेति । प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः । तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाःस्युः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पक्वमिति चकारलोपप्रसङ्गः । ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु । नैव दोषइति । अ-

सिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता- सतोनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम्* । किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतोनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते । न संज्ञया अनुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः । किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं हि शास्त्रम् । कथम् । आङस्मात्रविशेषेणोपदिष्टो ऽननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । छन्दस्यचि परत आङो ऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ तुलया सम्मितं तुल्यम् । आस्यं च

नुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभव एव विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । चत्वारोत्र पक्षाः सम्भवन्ति । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । त्रिपदो बहुव्रीहिः । तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वा-

प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति । किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् । अन्नमेतदास्यन्दतइति वा आस्यम् । अथ कः प्रयत्नः । प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः । यदि लौकिकमास्यम् । किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । वक्ष्यत्येतत् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमि-

र्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति । तुलया संमितमिति । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते । रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोनुलोम इत्यवयवार्थाभावः । एवं तुल्यशब्देपि । किं पुनरास्यमिति । किं मुखमथ तत्र भवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः । लौकिकमिति । पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तते इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तम् । तस्यैव च प्राथम्याद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । ओष्ठादिति । काकलकं हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः । कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते । ततस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यतइति प्रश्नः । अस्यन्त्यनेनेति । सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुखे एव तत्प्रवर्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः । कृत्यल्युट इति करणे ण्यत् । असनमत्र जातिस्फोटपक्षेभिव्यक्तिः । व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः । अन्नमेतदिति । आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यतइति डः । एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोति अन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात् । कः प्रयत्न इति । किं प्रयतनं प्रयत्नः । अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः । भावसाधन इति । भावेभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते तेन नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति । किमास्योपादानइति । आस्यएव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः । नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्यास्यान्तश्चर्म विततमस्ति तत्संबद्धा रेखा नासिका तस्या वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः । विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्तावदस्या-

ति । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्* । सवर्ण संज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । जबगडदशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्* । सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारौ । श्वासनादौ । घोषवदघोषवत्ता । अल्पप्राणता महाप्राणतेति । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः । श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च । एकेऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एकेऽल्पप्राणाः । अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः । एवम-

भावेपि न दोषः । वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इति भावः । सवर्णसंज्ञायामिति । दृन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पठितः । अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ज इत्यादौ झरोझरीति लोपप्रसङ्गः । एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते । तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य संभवव्यभिचारसद्भा-

प्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य । सर्वमुखस्थानमवर्णस्य एके इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति । नैष दोषः । नहि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्धितान्तमास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नो ऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । नहि प्रयतनं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा

वादित्यर्थः बाह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते । स्पृष्टेषत्स्पृष्टतासंवृततविवृतताख्याः । बाह्यं ह्यास्यादिति । काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैकइच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यतइति प्रश्नः । सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियतइति नास्य बाह्यस्थानता । एवमपीति । अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयणव्यपदेशः । नहीति । प्राथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम् । स्थानमिति । तात्वादि । करणमिति । स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात् । सत्यमेतत् । प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति । अविशेषित इति । आस्येनेत्यर्थः । द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः । प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र पूर्वं स्पृष्ट-

स्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्यात्। सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्। सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् *। संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत्। तद्यथा संबन्धिशब्दाः। मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति । संबन्धाच्चैतद्गम्यते। या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् । यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं

यमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति। न च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम्। एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह। संबन्धिशब्दैरिति। संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोपि प्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः। यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति अपि त्वात्मना। तथेहा-

---

*तुल्यास्येतिसूत्रस्थसवर्णपदस्य स्वरूपपरत्वात्संबन्धिशब्दत्वकथनं नोपपद्यतइत्यत आह । तुल्यास्येति। अयमर्थः । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णपदवाच्यमित्येतत्सूत्रार्थः ततश्च प्रदेशस्थं सवर्णपदं तुल्यास्यप्रयत्नार्थकमित्यकः सवर्णइत्यादौ पूर्वोक्तः सावर्ण्यमेवाचि दीर्घप्रवृत्तिं प्रति प्रयोजयति न तु कस्य चित्। एतेन कौमुद्यां तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य वृत्तौ मिथःपदं प्रमादपतितं बोद्धव्यम् । तत्र सवर्णपदस्य सवर्णपदपरत्वेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्याप्रवेशेन मिथःपदप्रतिपाद्यपरस्परप्रतियोगिकत्वस्य तत्रान्वयासम्भवात् । विवरणे तु द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य सवर्ण-

तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः *। ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया। होतृ ऌकारः। होतॄकार इति। किं प्रयोजनम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ऌति ऌवावचनमिति। तत्सवर्णे यथा स्यात्।

पीत्यर्थः। ऋकारऌकारयोरिति। स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः। अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतयोरन्येन सहेति बोध्यम्। वक्ष्यत्येतदिति। तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते। तत्र ऌति ऌशब्दे विकल्पिते ऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति। स च भवन् ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घ ऋकारो भविष्यति। तत्सवर्ण इति। यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यते अज्मात्रस्य ऌति तत्कार्यं स्यात्

---

* शब्दो हि प्रदेशेपि सवर्णपदेक्परो न तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धिशब्दत्वं दुरुपपादमित्याद्युक्तम्। तच्चिन्त्यम्। प्रदेशस्थसवर्णपदस्य सवर्णपदवत्परत्वे संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिसमाधानासङ्गतेः। तत्रत्यसवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाभावात्। ततश्च सवर्णपदवत्त्वस्याव्यावर्तकतया दध्यत्रेत्यादावपि दीर्घापत्तिः। किं च संबन्धाच्चैतद्गम्यतइत्यादेरयमर्थः। समानवाक्यार्थप्रविष्टयोर्द्वयोः संबन्धिनोर्मध्ये एकतरस्य संबन्धपुरस्कारेण प्रतीतौ स संबन्धः स्वसमानवाक्यार्थघटकप्रतियोगिक एव प्रतीयतइति। यथा तातेन तुल्यश्चैत्र इत्यादौ जनकत्वरूपं तातत्वं चैत्रनिरूपितमेव प्रतीयते। एवं तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र नैतद्विषयः। सादृश्यप्रतियोगिनस्तद्वाक्यार्थे केनापि रूपेणाप्रवेशात्। इत्यस्व तस्येति वक्तव्यं संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिभाष्यं प्रदेशाभिप्रायकत्वेनैव योजनीयमिति दिक्। अन्ये तु सवर्णपदमत्र सदृशवर्णत्वसमानाधिकरणसवर्णपदवत्परमिति योगरूढम्। तत्र योगार्थतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्य प्रवेशात्सवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वं स्पष्टमेव ततश्च भाष्यमक्लिष्टयोजनमेव ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यविधेर्नाज्झलावित्यादेश्च नासंगतिः। एवं तु मिथः सवर्णसंज्ञमिति कौमुदी युक्तैवेत्याहुः॥

इह मा भूत् । दध्य्लृकारः । मध्ल्वृकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृत इति वक्ष्यामि । ततः लृति । लृकारे परत लृकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । न च ऋकार लृकारो वाऽस्ति । ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः । होतृकारः । होतॄ ३ कार इति । होतृ लृकारःहोतॢकारः । होतॢ ३ कार इति । किं पुनरत्र

दध्य्लृकारेति तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा । ऋत इति वक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकारः सवर्ण इति ऋत्येव भवति । ततः लृति । ऋत इत्येव । इदं चासवर्णार्थम् । तेन लृति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्रासंहितायामृकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकलप्रकृतिभावे एतदेव रूपम् । शाकलाभावे होतृकारः होतॄकार इति रूपद्वयम् । लृकारे ऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ लृकारइति । शाकलाभावे होतॄकारो होतॢकार इति रूपद्वयम् । तन्न वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ॠ ॡ इति तत्र ऋकारे कदा चिद्दृ इति दीर्घः कदा चिद्दॄ इति । लृकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः । न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति के चिदाहुः । अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोरृकारलृकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः । अच्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्माद्द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋवावचनम्लृवावचनमिति ब्रुवता ऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम् । अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद नाच्कार्यं प्लुतः । सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः । किं पुनरिति । एकैकस्मिन्संहितायां शाकला-

ज्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । ऋत्यकः । खट्वऋष्यः । मालऋष्यः । इदमपि सिद्धं भवति । खट्वऌकारो मालऌकार इति । वा सुप्यापिशलेः । उपर्कारीयति । उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति । यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । उरण्रपरः । ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति। ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति । इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्यति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न

भावपक्षे रूपद्वयं साध्यम् । तच्चोभयथापि सिध्यति । तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभयविशिष्टैकासम्भवाद्विकल्पः । यस्त्वान्तरतमो नासौ दीर्घो यस्तु दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विप्लुतत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्त ॠ भवति कदा चिद्विप्लुत ऋकारः । ऌकारेऽपि कदा चिदृकारान्तरतम ॠकारः कदा चिद् ऌकारान्तरतम ऌकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः । लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपर इत्यत्र र इति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते । तत्रान्तरतम्यादृकारस्याण् रपर ऌकारस्य लपरः । असत्यामिति । असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्तव्यं भवति । प्रक्लृप्यमानमिति । कृत्यच इति णत्वप्रसङ्गः । त्रिभि-

भवति । प्रक्रृष्यमानं पश्येति । चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह । त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऌकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । नाज्झलौ ॥ १० ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् * । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झल्त्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णाती-

---

स्येति । पूर्वस्मादयं विशेषः । पूर्वत्र शरन्तर्भूतोपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव । वर्णैकदेशा इति । अवयवस्य स्वव्यापाराानिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः । ऋदिताम् ऌदितां च भेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः । नाज्झलौ । अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत एव निर्देशादचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः । अज्झलोरिति । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति । द्विवचनान्तस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । इकार इति । अत्र सूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति । स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्रे इदं न व्याप्रियतइति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते अनेन सवर्णत्वनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति । अस्ति च पूर्वेण सवर्ण-

त्येवमच्त्वं हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः* । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा * । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आ-

---

त्वमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायो ऽत्र नास्ति । अपवादत्वस्यैवासंपत्त्या । परश्शतानीति । शतात्पराणि शताधिकानीत्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । सकारस्य श्चुत्वम् । अनचि चेति द्विर्वचनम् । झरो झरीति लोपाप्रसङ्गात्त्रिशकारकश्रवणप्रसङ्गः । शरोऽचनचि चेत्यत्र त्विकारेण शकारो न गृह्यते । अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । वाक्येति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहेकारेण शकारो न गृह्यते । सवर्णसंज्ञायाश्चास्मिन्सूत्रे ऽनिष्पादात् । अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेण दृष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् । ततश्चाङ्गेषूपदेशेत्संज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य चावित्यादौ प्रवर्तते । न त्वङ्गेषूपदेशादिषु । नापि स्वात्मनि । ततश्चात्र सूत्रेऽङ्गानिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्य ग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारीशेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते । तत्र क्व ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्व नेति विषयवि-

दिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति । यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते कुमारीहते । अकः सवर्णइति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः सवर्णइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति । शकारं न गृह्णाति । अपर आह । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झल्त्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम् । हल्पूपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः । अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च

भागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति । यथैव तर्हीति । ईकारस्य ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः । अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह । अपर आहेति । अस्मिन्पक्ष-

समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा वा मा भूत् । ननु चोक्तं परश्शतानि कार्याणि झरो झरीतिलोपो न प्राप्नोतीति । मा भूल्लोपः । ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विशकारकम् असति लोपे त्रिशकारकम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव । कथम् । विभाषा द्विर्वचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदा चिद्द्विशकारकं कदाचित् त्रिशकारकम् । सति लोपे द्विशकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथा ऽभेदस्तथास्तु । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ * ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ किमर्थमी-

---

इति । एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति । इह तु साध्यभेदः सिद्धावनच्त्वं हेतुरनच्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः । एतच्चेति । अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः । ननु चेति । श्रुतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते । स एष कथं भेदो नेत्यत्रैवच्छेदः । भेद एवेत्यर्थः । इतर आह । स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात् । विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः । द्विर्वचनमपि विभाषा । यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात् । लोपोपि विभाषा झयो होन्यतरस्यामित्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ * ॥ इति महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यतएवेति इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करो-

दादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् । नहि प्लुतास्तत्कालाः । असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अप्लुतादप्लुतइत्येतन्न वक्तव्यम् । किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सि-

---

तीति प्रश्नः । तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः । उदात्तेति । क्व चिदनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितं न हि प्रगृह्यो ऽनुनासिकः सम्भवति अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात् । प्लुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात् । असिद्ध इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । यदयमिति । असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावो ऽनुमीयते । सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते । न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोरुत्वएव सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते । किमेतस्येति । प्रकृतिभावएवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः । इतरो लाघवं दर्शयति । अप्लुतादिति । सिद्धे हि प्लुते ऽतोतीति तपरत्वादप्रसङ्गः । किमत इति । यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्य-

द्धः। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति। ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति। किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। मा भूदेवम्। प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। उपस्थिते हि दोषः स्यात्। अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः। वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वादिति। तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृह्णीयाद् ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम्। किं कारणम्। अनण्त्वात्। यदि

संज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः। कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः। उपस्थिते हीति। उपस्थितमनार्ष इतिकरणः। अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदाह। पठिष्यतीति। यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः। देवदत्ता३ इति देवदत्तेति। यदि पुनरिति। ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात्। अयमत्राशयः। आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते। दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति। प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते। एवमपीति। अयं भावः। आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यतइति प्लुतानां न स्यात्। यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति। आकृतिपक्षेपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा व्यक्ति गृह्यते तथा चानण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम्। य-

पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वहि अत्र । अकुर्वह्यत्रेति । तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति । प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । क्रियते तन्न्यास एव । अप्लुतादप्लुतइति । एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । अत्र चासावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्का-

---

दि पुन रिति । ह्रस्वसाहचर्यादेकारोपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयतइति ह्रस्वानामिति बहुवचनं तत्र ह्रस्वनिर्देशे अण्त्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याभावाद् भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः । ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते । नैष दोषः । प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम् । अन्यथा प्लुतो ऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । एवमपीति । ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात् । यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किं चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते । तदा सम्भवत्ये-

ला एव भवन्ति । कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति । कश्चात्र विशेषः । ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः * । ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । पचेते इति । पचेथे इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति माले इति । अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । खट्वे इति माले इति । न वाद्यन्तवत्त्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भवि-

---

वायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः । कथं पुनरिति । ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न सम्भवतीति द्विवचनानामिवेदादीनां संज्ञया भाव्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः । तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः । पचेते इति । एकारोऽत्र द्विवचनं न भवति अपि तु तस्यान्तः । वचनादिति । द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः । अस्तीति । मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः । खट्वे इतीति । अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम् । एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः । ईदूतोः केवलयोरेव सम्भव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्ध्यति । एकारान्तस्य द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ सम्भवात्खट्वे इत्यत्र न सिद्ध्यतीति दोषः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति

ष्यति । अथवा एवं वक्ष्यामि । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः * । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य । यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष-

---

दोषोपन्यासः । अथवेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिः । पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यतइत्ययं तृतीयः पक्षो भवति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविध्यभावः सुप्तिङन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम् । दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह । लुकि प्रतिषेध इति । दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । कुमार्यगारमिति । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासः । यावता वृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः । यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपन्यासः । सप्तम्यामिति । ईदूतौ सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तत्तर्हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः । ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः । न ह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम् । किं तर्हि ओसिति

यिष्यामः। ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्लयास्तां वस्त्रे इति। अत्रप्राप्नोति। अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं लुक्क्रियतां शीभाव इति। किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः । नित्यो लुक् । कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। शीभावोप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः। शीभावे कृते लुक् । अथापि कथं चिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत् ।

सकारान्तम् । तदन्तमिति द्विवचनान्तम् । ईदाद्यन्तमिति । ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देन ईदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः । शुक्लयास्तामिति । शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौ तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः । ततश्च्विप्रत्ययः । शीशब्दस्य सुप इति लुक् । अस्य च्वावितीत्वं तद्धितान्तत्वात्सुप् तस्याव्ययादिति लुक् । अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते । क्व चित्तु पाठः ईदाद्यन्तं च श्रूयतइति तत्रैवं व्याख्येयम् । ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयतइत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् । अथापि कथं चिदिति । स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति

पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः । अदसो मात् ॥ १२ ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः* । मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमू अत्र । अमी आसते । अमू आसाते । ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थौ हि सिद्धे * । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोज-

---

न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासम्भव एव दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षो ऽङ्गीकृतः । तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षे ऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । अग्नी इत्यत्र ह्रीकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वा शब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसी वेत्यादिस्तुच्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते । अदसो मात् । मात्प्रगृह्येति । अस्मिन्सूत्रे न्यास इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दान्मत्वस्य च । शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः । अमी आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू आसाते इत्यावादेशो ऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः । नाजानन्तर्ये इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । वचनार्थौ हीति । वचनस्य

नम् । किम् । यत्सिद्धं प्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणो प्रगृह्यस्यानुनासिकोदसो नेति । विप्रतिषेधाद्वा * । अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति । प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे ऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । कथम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्वि-

---

प्रयोजनमित्यर्थः । नैकमिति । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यतइत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुन्नादणित्यादि । तत्रैवायमिति । न च तत्रे दूदेद्ग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोनुनासिको ऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणमिति असौ असुके असुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्थी सती असिद्धत्वं बाधिष्यतइत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः । विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इति भावः । करिष्यतइति । आश्रयिष्यतइत्यर्थः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह । सूत्रविपर्यास इति । अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह ।

कार्ययुक्तः । एचामयादयः । ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोसावत्रासंभवः । प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना अयादीन् बाधते । अयादयो ऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्तीत्येषो ऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रेत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । उभयमप्यसिद्धम् । आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा । रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सि

एवं तर्हीति । द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । असम्भवोपीति । असम्भव एव विप्रतिषेधः । स तु कदा चिद् द्विकार्ययोगो भवति कदा चित्केवलोपि । तथाहि । सति सम्भवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः । यथैकस्य दधातेरडागमद्विर्वचने भवतः । अदधादिति क्व चिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेप्यसम्भवोस्ति । यथा त्रपूणामित्यत्र नुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् । अयादीन्बाधतइति । प्रकृतिभावविधानात् । निमित्तमिति । ईत्वमूत्वं च । आश्रयात् सिद्धत्वमिति । प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते । तथाहि । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्तः । तत्रायादीनां चयनं लावकः । अग्ने ऽत्रेत्यत्रावकाशः । ईदादीनां तु यत्रायादीनामप्रसङ्गः सोवकाशः । अमी स्थिता अमू स्थितौ अमीभ्य इति । अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादय एव भवन्ति । अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम् । न पुनर्यत्रैवेति । रोः सुपीत्यस्यानन्तरमत उरतीति वक्त-

द्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते । नैवं शक्यम् । असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः* । असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात् । वृक्षोत्र । प्लक्षोत्र । तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम् । यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । अदसः । अदसः परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । ततो मात् । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । अदस इत्येव । किमर्थं योगविभागः । एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अमुयोरिति । किं च स्यात् । यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः । एवमप्यमुकेत्र, अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र, अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम् । अथवा ऽऽहायमदसो

व्यम् । एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमे ऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात् प्लु,तस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति । अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते । कार्यकालपक्षेप्याह । अथ वेति । अदस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति । इहापीति । अदस् टा अदस् ओस् । अत्वं टाप् सवर्णदीर्घत्वम् । आङि चाप इत्येत्वम् । अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसङ्गः । अमुकेत्रेति । अदस इत्यनेन प्राप्नोति । एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अननु-

मादिति । न च ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । तत एवं विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । तत्र सकि दोषः* । तत्र सकक्कारे दोषो भवति । अमुकेत्र । न वा ग्रहणविशेषणत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । ग्रहणविशेषणत्वात् । न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि, ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परे ये ईदादय इति ॥ शे ॥ १३ ॥ इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति । शे ऽर्थवद्ग्रहणात् * । अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रह-

---

वृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्यम् । एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेत्रे-त्यत्राप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा । एकयोगे परिहारान्तरमप्याह । अथ वेति । मार्थादिति । मार्थ एव स्थानी मशब्देनोक्त ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति । बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् । उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः । स्वरे इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पदलक्षणे इति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थिते ऽचि असिद्धे ईत्वोत्वे । तेनामुया ऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः । तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः । स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयतइति उत्तरेभिप्रायः । तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमिदूदेद्विशेष्यते । तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाभाव एव । योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजनमिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् । शे । इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपम् । युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः । शे ऽर्थवद्ग्रहणादिति । स्वंशब्दस्ये-

णं न चैषो ऽर्थवान् । एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं तर्हि हरिशे बभ्रुशे इति । एकोत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् । अपरस्तद्धितार्थेन । समुदायोनर्थकः ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थम् । चकारात्र जहारात्र । एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षेत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमाने ऽत्रापि प्राप्नोति । एषो ऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः । एको ऽज् यस्मिन् सो ऽयमेकाच् एकाजिति ।

त्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम् । अत्र च शे शब्दो ऽनर्थकः । सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत् । तयोः समुदायोर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः । एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोर्थवानेव । अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः । लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति । लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम् । अथ वेति । अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य चिदानर्थक्यम् । यथा दश दाडिमादिवाक्यस्थपदार्थानां परस्परसमन्वयाभावादिहापि हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थेनान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम् । निपात एकाजनाङ् । निपात इति किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचो ऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः । चकारेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातो ऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अतत्तेङः । अ आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते । ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः ।

किं तर्हि । तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणः । एकः अच् । एकाच् । एकाजिति । यदि तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि अच्चान्यच्च तत्र स्याद्ध अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्याद्धलन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् । एवमपि कुत एतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च । इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । इयमिह परिभाषा भवति आद्य-

---

तत्पुरुषो ऽयमिति । अन्तरङ्गत्वाद्वृत्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः । नैव दोष इति । ननु पुरो ऽक्षिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात् । नैष दोषः । प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् उत्वे तु रुत्वमाश्रयात्सिद्धम् । एवमपीति । अन्यतरमिष्टत्वा ऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः । पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ । सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः । ओरावश्यके लाव्यं पाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः । मिदचो ऽन्त्यात्परः । तानि यानीति । अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः । आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत । नैष

न्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति । यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अनाङिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह कस्मान्न भवति । आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम् । अननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः । क्व पुनरयं सानुबन्धकः । क्व निरनुबन्धकः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मर-

---

दोषः । आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते । अथ वा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तूक्तं परिभाषा भविष्यतीति । एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् पशुना यजेतेतिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनः स्याद् यद्यचाच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । इह अहउ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद् नावयवानां समुदायैकाज्द्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात् पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात् अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत । एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात् । अनाङिति किमर्थमिति । ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः । अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईषदर्थे । आ उष्णमोष्णमिति । आङीषदर्थे इति चोक्तम् । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । प्रादिषु हि ङित् पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ

णयोरङित् ॥ ओत् ॥ १५ ॥ किमुदाहरणम् । आहो इति उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारो ऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भः । ओषु यातं मरुतः । ओषु यातं बृहती शक्वरी च । ओ चित्सखायं सख्यावदृत्याम् । ओतश्च्विप्रतिषेधः* । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् । अदो ऽभवत् । तिरो ऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं

ङिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् आ अच्छिच्छवात् आच्छिच्छवादिति । विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यसे इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतो ऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति । ओत् । निपातसमाहारो ऽयमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुइत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावे ऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः । ओषु यातमिति । आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावाद्भवत्ययमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पर्युदासे तु सति न दोषः । तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङा सहैकादेश आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च प्रयोजनं क चिच्छाखायामो आयतमिति पाठे प्रकृतिभावः । अदो ऽभवदिति । च्व्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम् । ऊर्यादिच्वीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद् उभयार्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददो ऽभवदित्यत्रापि भवति ओषु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधते इति प्रतिषिद्धार्थमपि

न भविष्यति । एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत् । अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न वाहीको ऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे॥ उञ ऊँ ॥ १७॥ १८॥ इह

स्यादिति को विरोधः । ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् । एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति । गमेर्डो इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते । एवं तर्हीति । गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो ऽर्थो वाहीकः । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम् । तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतश्च गौणो ऽर्थः । तस्माल्लौकिको ऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति । गो ऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य । गो ऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः । शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावे ऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्ष्यते । तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धः । वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वक्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति । उञ ऊं । इह कस्मादिति । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । यदयमिति । एकादेशे

कस्मान्न भवति । आहो इति उताहो इति । उञ इत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः । ऊञो ऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते इति । यदयमोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भ इति । दोषः खल्वपि स्याद्द यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति । जानू अस्य रुजति । जान्वस्य रुजति । मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा द्वावुकाराविमौ । एको ऽननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धकः तद्यो ऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः । उञ इति योगविभागः * । उञ इति योगविभागः कर्तव्यः । उञः शाकल्यस्या ऽऽचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति विति । तत ऊँ । उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्या ऽऽचार्यस्य मतेन दीर्घो ऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च, ऊँ इति । किमर्थो यो-

---

कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः । इह रूपत्रयं साध्यम् । उइति । विति । ऊंइति । तच्चैकयोगेन न सिध्यति । एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । उ इति ऊं इति न तु वितीति । तदर्थमाह । उञ इति योगविभाग इति । उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते । उ इति वितीति । ऊं इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो

गविभागः । ऊँ वा शाकल्यस्य * । शाकल्यस्या ऽऽचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ ईदूतौच सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येव । ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थो ऽर्थग्रहणेन । लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् । लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क्व । सोमो गौरी अधिश्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् । नात्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते । यदि पूर्वसवर्ण आट् आम्भावश्च प्राप्नोति । एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति । न चास्ति सप्तमी ईदूतौ ।

नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे एव रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति । ऊं वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य स्मृतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञा ऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः । लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यच्चान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सति अर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपे ऽपि सिध्यति । पूर्वसवर्णं इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा । आडाम्भाव इति । एकादेशं बाधित्वा ऽऽडामौ स्याता-

तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनादत्र दीर्घत्वम् । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति । सोमो गौरी अधिश्रित इति । तत्रापि सरसी यदि । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । मा वा पूर्वपदस्य भूत् । अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रह-

---

म् । वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यतइति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः । मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह । यत्रेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिशब्दस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः । सरसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन । ज्ञापकमिति । ईदूदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमी सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह ।

णम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । नद्यामातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणे ऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थो ऽभिधीयते ॥ इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् * ॥२॥ दाधा घ्वदाप् ॥२०॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् * । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सा आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र

मा वेति । वाप्यश्वो नद्यातिरिति । संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् । अथेति । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलो ऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा । दाधा घ्वदाप् । दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह । घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्याऽऽत्वे कृते ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दोदेङ्धेटामपि घुसंज्ञा कृतात्वानां चैषां स्थानिव-

चैतआत्वभूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात् । लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति । अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न

त्वावेन सिद्धेति प्रश्नः । आत्वभूतानामिति । भवतेः प्राप्त्यर्थादाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः । एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः । सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयतइति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति । प्रणिदातेति द्यतेर्दङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा । कथमिति । दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधाः प्रकृतय इति । दीयतइत्यादावौत्वादेः । आत्व-

स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति । तर्त्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति । ततो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप् । अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आ-

---

भूतानामिति । दाण्दाञ्धाञाम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति । एतद्द्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति । तत्पुरस्तादिति । नेर्गदेति सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्स्यते । प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वम-

कारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । समानशब्दप्रतिषेधः * । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति । प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति । समानशब्दाप्रतिषेधो ऽर्थवद्ग्रहणात् * । समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात् । न चैतावर्थवन्तौ । अनुपसर्गाद्वा * । अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति ।

नयोः । गामादाग्रहणेष्विति । अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाबिति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्यथा ऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहणइति लक्षणपतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटो ऽपि सिध्यति । दोदद्घोरित्यत्र वा द इत्येव धेटो निवृत्त्यर्थं सद्देटो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं इत्येतत् । तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद्दद्भावः ऽप्रसङ्गात् । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामित्यर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृङ्धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्त्वं न करोतीति प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात् । उरण् रपर इति चाण्विधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दार्धारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा । अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञकापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घोपरतो णत्वं विधीयते। अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं

प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः। न वा ऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथा ऽन्यत्र *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। यथा ऽन्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि अर्थवत आगमो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। क्वाऽन्यत्र। लविता चिकीर्षितेति। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तर-

---

तु दाधांरोरपेक्षयेत्यदोषः। इहापि तर्हीति। अत्रापि पुकि कृते पकारान्तो ऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः। न वा ऽर्थवत इति। लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः। यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ। इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः। अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशाहानिः। इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम्। यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशिष्यते तदा ऽयं परिहारः। ण्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वाण् णत्वं न भवत्येव। तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादनउपकारक इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणाऽऽदेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः। अथ युक्तमिति। तत्रापि स्थानिनमपनीया ऽऽदेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः। यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। बाढमिति। प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न नि-

स्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः । तत् कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्त्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे* । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्ता ऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। कुतः पुनरयं दोषो जायते । किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते उपदिदीषते । सनि मीमाघुरभलभेति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः । एजन्तानामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रह-

---

वृत्तिवाची ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वःक्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि । आदेशास्तर्हीमे इति । इड् भवतीत्येतद्द्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते । सर्वइति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेशा इति । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यते ऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे ऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु। तथापि विकारभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशाऽऽगमिभावद्वारेण क्रियतइत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्यादाप्शब्द आदेशः क्रियतइति दाशब्दस्या नर्थक्यप्रसङ्गः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् । दीङ इति । उपादीस्तइति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः । इह खल्विति । एचो विषये आत्त्वविधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः। न चेयमिति । एच एव स्थाने आ-

णेन गृह्यते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति। दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् *। दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदातं मुखम्। ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति। तद्धयात्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। पित्प्रतिषेधाद्वा *। अथ वा दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चा ऽवश्यं वक्तव्यम्। अदाविति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत। प्रणिदापयतीति। शक्यं तावदनेनादाबिति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः।

स्वविधानादित्यर्थः। सन्निपातेति। अकित्वसन्निपातेनात्त्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते। अत्र केचिदाहुः। दीङस्त्वजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवति। अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्त्वइति विशेषो निर्दिष्टः। अन्ये त्वाहुः। निर्देश एवैजन्तानामनुकरणानामात्त्वे कृते दाण्दाञ्धाञां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः। नहि तदनुकरणस्यात्त्वमस्ति अगुणविषयत्वात्। दाप्प्रतिषेधइति। दाप्लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्त्वमत्र प्राप्नोति। शक्यं तावदिति। दाप्दैपौ धातुषु बान्तौ पठितव्यौ। तावत्येव

आत्त्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तद्धात्त्वं न प्राप्नोति किं कारणमनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। नह्ययं तदा दाप् भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वैष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचां माङो व्यतीहारइति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। श्यन्विकरणो भविष्यति॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ २१॥ किमर्थमिदमुच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् *। सत्यन्यस्मिन् यस्मात्

ति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोग दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः। अथवेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेशएजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः। माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङः। मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात्। माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीतइति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इत्येको ऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम्। एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथ वेति। दिवादिषु दाप् शोधने इतिपठिष्यतइत्यर्थः। आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ एकशब्दो ऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्या ऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्तादवतिर्विज्ञातस्तेयथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति। द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधारा ऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत। सर्वातिदेशानां कार्याऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहा ऽऽश्रयणम्। किमर्थमिति। व्यप-

पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् *। तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एकाचो द्वे प्रथमार्थम् *। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इयाय आर इत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् *। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी वेति। एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति।इह न स्याद् इन्द्रो मावक्षत् सदेवान्यक्षदिति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भव-

देशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः। इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह । सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः। क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति। सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्या ऽस्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते । वक्षदिति।वच् लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोडाटावित्यडागमः सिप्

ति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् *। अन्तरेण वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति। विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा। ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा। ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति च मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा। ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा। ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदा

कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्। अवचनादिति। अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इह तावदियायेति इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः। एति। इतः। यन्ति। अयनम्। आयकः। अगात्। गमयतीति। तस्यायमेकाऽजवयव इव लक्ष्यते। अथवा ऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एको ऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति। एवं शिलापुत्त्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः। एवं सिप्प्रत्यय इट्सहितो ऽपि दृष्टो जोषिषदित्यादौ वक्षदित्यादौ केवलो ऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रे ऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायो ऽत्र नावतरति। पदसमुदाय इति। पादपर्यायः पदशब्दः। तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः। न तु ऋचः

ऋक् एकर्चं सूक्तमिति। अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः। पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति। यथा तर्हि। बहुषु पुत्त्रेष्वेतदुपपन्नं भवति। अयं मे ज्येष्ठो ऽयं मे मध्यमो ऽयं मे कनीयानिति। भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठो ऽयमेव मे मध्यमो ऽयमेव मे कनीयानिति। तथा ऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति। तथा ऽनेत्याऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति। आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ऽवक्तुम्। कथम्। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् *। अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणो ऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन। गोनर्दीयस्त्वा-

---

कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति। अत्राऽप्यर्थेनेति। पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः। अभेदोपचाराच्चार्थ एव पदादिभिरभिधीयते। अयमेव मे ज्येष्ठ इति। प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते। अन्यो न जनितेति बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते। असूतायामिति। बहुकृत्वो ऽपि प्रसूता प्रथमपुत्त्रेण का चिद्धन्यते तथा या प्रसोष्यते सा ऽपि का चित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्त्रेण हन्यतइत्युभयोरुपादानम्। नाऽपि प्रसूता नाऽपि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते। अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः। तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते स्त्र्यन्तरेषु बहुपुत्त्रत्वे सति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः। अनेत्येति। बहुकृत्वो ऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं, यस्तु सकृदेवागतः

ह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्नित्दाद्युदात्तत्त्वे* । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात् । ञ्नित्यादिर्नित्यमिति । इहैव स्याद् गर्गाहिचुम्बकायनिः । आग्निवेश्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् । वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम्* । आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषि-

---

सोपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेषु आद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः । इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह । अपूर्वेति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण । भाष्यकारस्त्वाह । सति त्वन्यस्मिन्निति । नह्यनपेक्षितयोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्त्तव्यो ऽयं योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति । तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगो ऽयमारब्धः । प्रत्ययञ्नित्दाद्युदात्तत्वइति । प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्व उच्यते । प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययो ऽपि विषयइति प्रत्ययेपि तदुच्यते । यद्वा । ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद् ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नाऽस्ति भिन्नविभक्तित्वम् । ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात्पित्त्वाल्लिङ्गादेकाचोपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात् । विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात् याथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्य इति । अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति ह्रस्वत्वम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम् । कृतिरिति ।

षड्‌ मन्दिषदित्यत्र न स्यात् । यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम्*। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति। तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् । अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम्* । आडजादीनाम् ईहैव स्याद्‌ ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट । ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात् । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवद्‌ द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम्*। ईदूदेद्‌ द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति । खट्वे इति माले इतीत्यत्र नस्यात् । मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम्* । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् । अचोऽन्त्यादि टि प्रयोजनम्*। टित आत्मनेपदानां टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे। कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् । अलोऽन्त्यस्य प्रयोजनम्*। अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति । आभ्यामित्यत्र न स्यात् । येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम्* ।

क्तिनो नित्त्व तादौ च निति कृत्यतावित्येवमर्थं स्यात्। सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । जोषिषदिति। लिङर्थे लेट् । इट ईटीति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप इण् स्यात् । यस्मिन्विधिरिति । स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । अजाद्याट्त्वे इति। सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्त्तिककारस्तु अजादीनामटासिद्धमित्याह। अन्तवदिति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्थोयमुपन्यासः । कुरुतइति। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात् तशब्दाऽकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। आभ्यामिति। अत्र ह्यन्तवत्त्वे उपयुज्यते। अका-

अचो यद्‌ इहैव स्यात् चेयं जेयम् । एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः * । घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः । घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति । तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् * । औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम् । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते । यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ । उपदेशो नाम । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः ।

रान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । एयमिति । ईङो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति भवति । तरप्तमपौ घः । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएव तादी घः पितौ घ इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं स्वार्थेपि तरबस्तीति सूचनार्थम् । तेनाल्पाच्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेर्ऋदोरबित्यप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्तइति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतमन्यथा द्विस्त्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोपि कृत्वोर्थे एव ग्रहीष्यतइति किं कृत्वोर्थग्रहणेन । अप्रतिषेध इति । न प्रतिषेधइति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे अनर्थकः प्रतिषेध इति । औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकम् । यत्रास्येति । अनुबन्धयुक्तमि-

अथ वा ऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति । स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति । बहुगणवतुडतिसंख्या ॥२३॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् * । संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति । संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संख्यासंप्रत्ययार्थम् । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् । ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके * । अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो-

---

त्यर्थः । न चैष इति । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं न तु साक्षान्निर्दिष्टम् । समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः । यदा तर्हीति । ननु तीर्णिरिति भवितव्यम् । एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः । स्त्रीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकश्च प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः । महिषी रूपमिवेति । इवशब्दो भिन्नक्रमः । तेनायमर्थः । महिषीइवेयमाकृतिरिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् । बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति । संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः । ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकापि संख्या ग्रहीष्य-

न स्यात्। किं कारणम्। अकृत्रिमत्वात्। वृद्धादीनां कृत्रिमा संज्ञा। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। यथा लोके। तद्यथा लोके। गोपालकमानय कटजकमानयेति। यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः। यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति। इह तर्हि प्राप्नोति। नदीभिश्चेति। बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति। एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः

तद्इत्यर्थः। कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति। न्यायोयम्। तथाहि। सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र। नदीपौर्णमासीति। यू स्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। पौर्णमासीति। नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत्। एवमप्यू पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्याद् ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृहीष्यते। तद्विशेषेभ्य इति। गङ्गादिभ्यः। यदयमिति। नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत्। व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज् भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेति। अन्यथाणुद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात्। न चेदमकृतमिति। अनाश्रितमित्यर्थः। उत्तरार्थं चेति। अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः

कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति । न च कश्चिद्दोषो भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ष्णान्ता षट् । षकारनकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानो विप्रुष इति । इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोकइति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थी वा ऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ

स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् । इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् । आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः । सामर्थ्यम् । यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासम्भवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणं प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे । ग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति । अचिरोषितम् । अत एवाप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्य चिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञान्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति

बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्राऽपि, नावश्यमिहैव । तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणमिति । कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य । अथ वा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम् । बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि

तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति । एव मिहापीति । बह्वादय एवात्र संख्यात्वेन प्रक्लृप्ता इति भावः । न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो न त्वेकादिसंख्यानिरासाय । अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य । कर्मणि द्वितीयेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । न च क्रियायाः संख्या सम्भवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् । कण्वमेघेभ्यः करणइति । तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उत्पद्यन्तइति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते । तद्वदतिदेशोयमिति । संख्याकार्यातिदेशोयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याट्टिघुभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत त-

वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह । संख्यावदिति गम्यते। अथवा ऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्या ऽस्ति । ननु चेयमस्ति डतिः । यर्त्तार्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चाऽपि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत् स्यात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् । अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । ल-

---

स्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति । अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गेनाप्यनुमीयतइत्यर्थः । अर्थवत इति । ननूभयसंभवे इयं परिभाषोपतिष्ठते । डत्यन्ता च कृत्रिमास्ति । डतेश्च तिशब्दोनर्थकएवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः । अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकालएवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य । अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानाम् । तेन बहुगणशब्दयोः सङ्घवैपुल्यवाचिनोस्सञ्ज्ञा मा भूदेकादीनां तु कथं स्यात् । नैष दोषः । इहान्वर्थसञ्ज्ञाकरणेन तावदनुरूपः सञ्ज्ञी सर्व आ-

घ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। संख्यायते ऽनयेति संख्या। एकादिकया चापि संख्यायते। उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन। इदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते। इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। अथ वा सा-

---

च्यते। तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूर्यादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते। अत एव सङ्घवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्संज्ञा न भवति। तद्वदतिदेशपक्षेपि परस्परसाहचर्यात् संख्यावाचिनोरेव भूर्यादिनिवृत्तये नियमायातिदेशः क्रियतइति अतिप्रसङ्गो न भवति। सञ्ज्ञिविशेषणेनार्थ इति। ष्णान्तेत्यनेन विशिष्टं सञ्ज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः। न चान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनइति भावः। भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह। न खल्वपीति। यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः। अन्यार्थमपीति। पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात्। शब्दस्त्विति। स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते। सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसायइत्यर्थः। सापेक्षोयमिति। स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः।

पेक्षो ऽयं ष्णान्तेति निर्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे । अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्* । अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थम् । कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अध्यर्धकम् । लुकि चाऽग्रहणम् * । लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति । द्विगोरित्येव सिद्धम् । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः * । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् । अधिकग्रहणं चा-

---

तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यतइत्यर्थः । अध्यर्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थं चेदं ग्रहणम् । अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची । एकदेशादिशब्दवत् । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकोर्थः प्रतीयते न संख्या । अध्यर्धशूर्पमिति । अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्येइत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः । ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञष्ठञो वा अध्यर्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्धकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् । द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमानइत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये त्वाहुः । अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव । तथा हि गण्यते । एको ध्यर्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्द्धतृतीय इति । तन्मते नियमार्थमध्यर्ध-

लुकि समसोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् * । अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणम् * । बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति। संख्येत्येव सिद्धम्। बह्वादीनामग्रहणम् * । बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञापकात्सिद्धम्। ज्ञापकं किम्। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति। वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ष्णान्ता षट् ॥२४॥ षट्सञ्ज्ञा-

शब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति। वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः। अधिकषाष्टिक इति। अधिकया षष्टया क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम्। तद्धितार्थेति समासः प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्या सञ्ज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यचेति उत्तरपदवृद्धिः। ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन। नैतदस्ति। अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम्। किन्तु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम्। यदयं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् वतो रिथुक् षट्क-

यामुपदेशवचनम् *। षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शताद्यष्टनोर्नुम्नुडर्थम् । शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद्भवति। उक्तं वा। किमुक्तम्। इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अष्टनोऽप्युक्तम्। किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति। अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सधमादो द्युम्न एकास्ताः। एका इति। नैष दोषः।

तीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति। । ष्णान्ता । षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः। तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः। नुम्नुडर्थमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम्। नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटो ऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्सञ्ज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम् । अष्टनो दीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते। यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदा ऽष्टस्विति परत्वात् षट्स्वरो झल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति ततश्च अपवादत्वात् षट्स्वरो ऽनेन बाध्यतइति दीर्घपक्षइवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यन्दीर्घग्रहणम् । एकास्ता इति । स-

एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापरः । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्येत्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति । एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश् । ततः षड्भ्यः । षड्भ्य श्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति । षड्भ्य इति । अथ वा उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः । यद्येवं प्रि-

---

ख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् । इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः स्यात् । सप्तम इति । अष्टाभ्य इति कृतात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् विधीयते । हलीति । ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति । जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज् ज्ञापकादात्वं भवति । कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति । यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात् । यदेवमिति । हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वेन भवितव्यम् । तत्रैव चौश्त्वेनात्वमनुमीयते इति जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेप्यष्टार्थआत्वेन भाव्य-

याष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । डति च ॥२५॥ इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । डतिचेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते । क्तक्तवतू निष्ठा ॥२६॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः* । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः * । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति । अनुबन्धो ऽन्य-

---

मित्यत्रापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् । डति च ॥ यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः कृत् । अथेति । तत्र सङ्ख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः सङ्ख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिकः ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्नास्ति । यत्र च सारूप्यं तत्र च स-

---

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथा ऽपकर्षाभावेऽपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतिः । यदि तावदिति । ष्णान्ता च षडिति सूत्र पाठ्यं तत्र चकाराद्यत्नात्स्वरितलिङ्गासङ्गादनुवर्त्तमानं डतिग्रहणं सम्भन्त्स्यतइति भावः । डति चेत्यत्रेति । चकारात्षट्संज्ञानन्तरं

त्त्वकरः। अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्त्वं करिष्यति। अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेन्न लोपात्*। अनुबन्धो ऽन्यत्त्वकर इति चेत्तन्न। किं कारणम्। लोपात्। लुप्यते ऽत्रानुबन्धः। लुप्तेऽत्रानुबन्धे नान्यत्त्वं भवति। तद्यथा। कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्राऽसौ काक इति। उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति। एवमिहापि लुप्ते ऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति। यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति। तद्यथा। इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति। अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति। सिद्धविपर्यासश्च*। सिद्धश्च विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति। अयं स तशब्दो लोतो गर्त इति अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति। तद्यथा। इतरत्रापि कदरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तस्य भवति इदं तद्गृ-

---

न्देह: कथमस्यानुबन्धकार्यं क्तमस्य तु न क्तमिति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः। सिद्धान्तवादी तु मन्यते। अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते। तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते। तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते। यदा तु लोतमालभेतेति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते। सिद्धविपर्यास इति।

करणाख्यानेन सञ्ज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः। नष्टं गृहमिति। अज्ञात-

हमिदं तद्गृहमिति । एवं तर्हि कारककालविशेषात् सिद्धम्* । कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति । तद्यथा । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा । एवमपि प्राकीर्षैत्यत्रापि प्राप्नोति । लुङि सिजादिदर्शनात्*। लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते । प्राभित्तेति । दृश्यन्ते ऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति । एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति । यत्र सिजादयो नेति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥२७॥ सर्वादीनीति कोऽयं स-

सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृहमिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते । न त्वेतद् द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात् । प्राकीर्षैति । अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः । दृश्यन्तत्रेति । सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र प्राभित्तघटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रैकत्वाद्यवगमाल्लङन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्तस्येति प्रतिपाद्यते । अञ्जिघृषिधृषिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठा संज्ञा न भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ इति श्री० कैयट कृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । कोयमिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहि-

---

मित्यर्थः । इति पञ्चमाह्निकव्याख्यानं समाप्तम् । किमन्येपीति । अन्येपि

मासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः । नैष दोषः । भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । तद्गुण आनी-

---

निश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः। एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः। यथा कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इति चेति प्रश्नः। तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वा बहुव्रीहेः शेषः। वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह। बहुव्रीहिरिति। एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः। अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति। कोस्य विग्रह इति। तानीमानीति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते। अन्यथा यथा चित्रा गावोस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्गतश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत। अत्र चार्थो बहुव्रीहिर्नेयते। यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः। अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते। तानीमानीति। सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम्। तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम्। दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये वि-

यते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः * । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किं चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । ननु च निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात्

ज्ञायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदस्समुदायस्समासार्थः । तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक् प्रयोगत्वात्कार्यार्थ या संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति । यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्तेदेवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयतएव । णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वावयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्तइति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवो ऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराण्णत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः । निपातनादिति । लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्यात्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते । किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते । अथ क इति ।

विधयः किमेवमेवंजातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति भवन्तीति । यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथाप्राप्तस्यादेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ।

यथा प्राप्तं च णत्वम्। किमन्ये ऽप्येवं विधयो भवन्ति। इको यणचीति वचनाद्य यण् स्यात्। यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत। नैष दोषः। अस्त्यत्र विशेषः। षष्ठ्या ऽत्र निर्देशः क्रियते। षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति। इह तर्हि कर्तरि शप् दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात्। यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत। नैष दोषः। शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते। तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्र-

---

सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः। निपातनञ्चापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः। ननु चेति। प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम्। निपातनस्य तु तद्रूपसाधुप्रतिपादनेन तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः। इको यणचीति। यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्निवृत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्या चेति। ततश्च संहिताविषये स्वाभाविको ऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते॥ इह तर्हीति। विकल्पः प्राप्नोतीति भावः। समुच्चयस्तु न भवति एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य सम्पादनात्। शबादेशा इति। श्यनश्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य। तेन करोतीत्युप्रत्ययस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमो न भवति। श्नादित्यधिकाराद्वा। रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचः परः श्नम् भवति न तु शपः परः। यथा च भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्या-

कृतश्चानुवर्तते । इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत । नैष दोषः । नाप्राप्ते हि के ऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति । समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो हिततयोर्वेति । सततम् । संततम् । सहितम् । संहितम् । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति । अपरस्पराः क्रियासातत्यइति । यथाप्राप्तं चाऽलोपम् । संततमित्येतन्न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः* । संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चि-

---

मिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तक एवं शपः श्नम् । इह तर्हीति । देशभेदाद्विरोधाभावे ऽपि काऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते न समुच्चयः । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । लुम्पेदवश्यमइत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेनेत्यर्थः । सांतत्यमिति चानभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगाभावः । पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वान्न भवति। संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विभाषयान्तरे दृष्टास्तएवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश्रये च द्वन्द्वात्वे इत्यचोक्तमिति प्रसिद्धप्रसिद्धिवशात्सम्भवन्नपीह स नोक्तः समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गाजातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यतइति संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्प्र-

त्तस्मै सर्वाय देहि। अतिसर्वाय देहि। स कथं कर्तव्यः । पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् * । पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशेषेण । नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् । सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् । सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं डतरादीनामद्ड्भावे * । डतरादीनामद्ड्भावे प्रयोजनम् । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति। तयदादिविधौ च *। त्यदादिविधौ च प्रयोजनम्। अतिक्रान्तो ऽयं ब्राह्मणस्तमतितद् ब्राह्मण इति । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्टाद्योगविभागः

सञ्ज्ञाभावः । अतिसर्वायेति । प्रादिसमासो ऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामाख्यसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्मादित्याद्यर्थं आश्रितः। पाठादिति। यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादिसन्निवेशो विशिष्यते असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि मान्यानीत्यर्थः । किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः। विशेषेण चेति। चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः । यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्डतरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽशित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशो ऽपि त्वौणादिकयोः । अनुपसर्जनादिति। ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न चाणिति तदुपग्रहणं तद्विहितो ऽप्यणस्तीति । नैतदस्ति। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति त-

---

सर्वादीनामन्तस्तदन्तभूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम् । आनन्तर्येण । आनन्त-

करिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। ततोऽसंज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जन अ अदिति। किमिदं अ अदिति। अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् अनुपसर्जन अ अ अदिति। अकारान्ताद् आकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्ते-

---

दादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति। अनुपसर्जन अ अदिति। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अ अ अदिति। अकारेणाकारात्कारौ विशेष्येते। अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयतइति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति। त्यदादीनाम इत्यय-मकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयतइति अकारात्परो ऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद् इत्यत्र न भवति। एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। तदोस्सस्सावनिति च सत्वमविशेषितमितुपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः। त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्सा-हचर्याद् द्विशब्दो ऽपि तथाविध एव गृह्यते। सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः। अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव। गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण

---

* अपरिहृतमेवेति। विवरणकारास्तु इदं समाधानं सर्वाद्यान्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः। इतरे तु भाष्ये ऽनुपसर्जनेत्याद्युपलक्षणं ङाबुभाभ्यामित्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः। तत्र चान्यतरस्येति छित्त्वा तस्यार्थ आद्यजन्तत्वं परिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदायपरत्वे सिद्धे

स्तद्भवति। यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति। नैष दोषः । षट्प्रधान एष समासः । इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति। यद्येवमतितद् अतितदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति। तत्रापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं भिन्नविभक्तित्वाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्या ऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययाद् डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति । अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि । त्यदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि । तत्र कामचा-

संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति । गृह्यमाणाद् विहिताया विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः । अर्थः संबन्धो ऽत्र गृह्णीत इत्युत्तरे ऽभिप्रायः । यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति। उच्यते । कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति । प्रियसक्थ्नेति । सक्थिशब्दश्शकटावयववचनो ऽत्रेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः । प्रकृतविभक्ताविति। अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः । तत्रापीति । गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति च । डतरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति । युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽशित्यत्र तु प्रकरणे ऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण यु-

* गत्यर्थस्यामतेर्ज्ञानार्थत्वादामशब्देन यत्र संज्ञाविधावन्यतरशब्दघटितसमुदायस्योपादानं तत्रानुपसर्जनस्य तस्य ग्रहणं बोद्धव्यमित्यर्थस्य कथं चित्ताभिनातिसर्वायेत्यादावविशेषकार्यमपि सुपरिहरमेवेत्याहुः ॥

रः । गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः । इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अस्थ्यादिभिरनङम् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति । अस्थ्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति । यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः । अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनाम्नः स्मै । आमि सर्वनाम्नः सुडिति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स

ष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति । अतिस इति । शोभनः स इति प्रादिसमासः । नञ्समासे ऽप्यसः । असट् । अकतरदिति भवति । सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति । भिन्नार्थत्वात् । एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्नोदन इत्योदन-

---

र्थोपलक्षितत्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः । सञ्ज्ञोपसर्जने चेति । संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नामोपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्ये सर्वेषामुपस्थापकं नामपदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनांशे

स विषयः । तस्मिंस्तस्मिन्विषये योयः शब्दो वर्तते तस्यतस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।

शब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति । सामानाधिकरण्यादनयोः । ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितं ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतो ऽयं प्रसङ्गः । तत्रेदं दर्शनम् । सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दो ऽपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण । प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः । एकशेषनिर्देश इति । ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः । एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते । अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः । संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वा अतिक्रान्तार्थविशेषणताभापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिसर्वायेत्यत्र वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषे ऽवस्थानम् । यतो न लघीय इति। शब्दव्यवहारो लघु-

---

विशेषे इत्यस्य विशेषेणेत्यर्थः । अथवा महतीति । अयं भावः । अनेकार्थ-

कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते । अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः । उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः * । उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यतेऽकजर्थ इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि । अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् * । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाब्विषयत्वात् । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः । अन्यानि च सर्वनामकार्याण्येक-

---

स्ततोऽपि लघीयो नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि । यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम् । अन्याभावइति । टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्र निपातनादुभा बाह्वीत्यादयः साधवः । कश्चे-

---

साधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेनुकरणं तत्र संज्ञायास्तत्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य तदन्ते तत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयास्त्येवेति दिक् । अथोभस्येति । उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः । एवमा-

वचनबहुवचनेषूच्यन्ते। यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति। उभयोऽन्यत्र *। उभयशब्दो ऽस्यान्यत्र भवति। उभये देवमनुष्याः। उभयो मणिरिति। किन्नु स्याद्द यद्यत्राकज् न स्यात्। कः प्रसज्येत। कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः। उभशब्दो ऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम्। तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति। के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या। यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः। एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या। अवचनादापि तत्परविज्ञानम्। अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरो ऽयं भविष्यति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकादेशे कृते द्विवचनपरो ऽयमन्तादिवद्भावेन। अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के-

---

दानीमिति। रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः। अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः। उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्। उभयशब्दोऽयमिति। द्विवचने ऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्ते न व्यवहिते। के पुनः सतीति। पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात्। तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम्। यथैव तर्हीति। ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः। एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमापर्यापि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम्। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वादाप उभार्थं स्याद्वा-

---

प्यपीति। टापा व्यवधानादिति भावः। अन्तरेणापीति। दीर्घे तद्विशिष्टस्यान्त-

ऽपि तुल्यम् *। अवचनादपि तत्परविज्ञानमिति चे-त्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथम्। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति। अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि। भवतो ऽकच्छेषात्वानि*। भवतो ऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि।

नादपि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः। केपि तुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति। त्रतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रत्याख्यातो ऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः। सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये। अथ भवत इति। अनकारान्तत्वात् स्मायाद्यभावात्प्रश्नः। शेष इति। पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति। तृतीयादयो पीति। निमित्तकारण-

---

* उभयत इत्यादि। तयोर्विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेनाधिकरणादिशक्तिप्रधानत्वात्। द्विवचनं च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव तेनोभयोभावित्येवेति वि०। इदं शेखरविरुद्धत्वान्न नागेशाभिप्रेतमिति गाडेगिलजगन्नाथशास्त्रिचरणाः। स्वतन्त्रास्तु प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्ति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति भाष्यस्वारस्येनागमानां मध्यपतितानां वा यथागम्याद्रिग्रहणेन ग्रहणं तथैव स्वार्थिकानामपि स्वप्रकृतिग्रहणेन गृहणमित्येव सिद्ध्यति। ततश्चोभशब्दत्वस्योभकशब्देपि सत्त्वेन तस्य च द्विवचनपरत्वेन नायच्प्राप्तिः। त्रलादेस्तु सप्तम्याद्यन्तं प्रकृतिरिति तद्विशिष्टे सप्तम्याद्यन्तवृत्तिधर्मारोपेपुरभशब्दत्वादेरारोपाभावात्तदन्तस्याव्ययत्वेन विभक्तेर्लुका लुप्यमानत्वाच्च न द्विवचनपरत्वसम्भावनेति सिद्ध उभयत्रेत्यादावयच्। उभयोभावित्यत्र तु भवत्येवायच्। जराशब्दात्के तद्विशिष्टस्य जरसादेशस्तु तस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न। श्वसुरकादिशब्दादयदादेरनिष्टत्वे ऽनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति।

अकच् । भवकान् । शेषः । स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम् । भवादृगिति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥२८॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः । अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव न बहुव्री-

---

हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् । भावतायनिः । भवद्वुङ् । भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च । भवन्मित्रः । भवतष्ठक्छसाविति द्वित्वात् ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च । भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दिग्ग्रहणमिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसम्भवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरेणाभिमतो विषयभेदो न लभ्यतइत्युत्तरम् । समास एवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभतइत्यमुख्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वादन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषेधो नाव-

---

वद्भावेनोभयशब्दत्वमिति भावः । दिगुपदिष्टे इति । दिक्शब्दोच्चारणेन विहिते

हाविति्येतं प्रतिषेधं बाधते। एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत। न बाधेत। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते न बहुव्रीहाविति्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहाविति्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते। द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। इह कस्मान्न भवति। या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सो ऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः। तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन। द्वन्द्वे कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति। द्वितीयं कर्त्तव्यम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्। एकैकस्मै देहि। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। समासइति वर्त्तते। तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः। समासो यो बहुव्रीहिरिति।

यवानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पुंवद्भावः। येन नाप्राप्तइति। अयमन्चार्थः। न बहुव्रीहाविति्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः। द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः। विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात्। यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत। बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। दिक्समासइति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्याय्यः। तत्र हि दिक्शब्दो

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेषां तइमे वस्त्रान्तराः। वसनमन्तरमेषां तइमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः ॥ न बहुव्रीहौ ॥ २१ ॥ किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् । इदं तर्हि द्व्यन्याय त्र्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति । इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । वा प्रियस्येति । न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज् मा भूदिति । किंच स्याद्य य-

ऽस्ति । वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य । न बहुव्रीहावित्यारम्भात् तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् । न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । द्व्यन्यायेति । संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते । विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात् सर्वनामसङ्ख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति । वक्ष्यत्येतदिति ।

इत्यर्थः । बहुव्रीहाविति शेषः । अवयवभूतस्यापीति । प्रधानन्यायेनास्य न स्याद् यस्य समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः । तदेतदवयवपदेन सूचितम् ।

द्यत्राकच् स्यात् । को न स्यात् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहकं पिता अस्य मकत्पितृकः । त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कपितृकः । त्वत्कपितृक इति चेष्यते। कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते । गोमत्प्रिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् । अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहण-

---

नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः । व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । द्विकपुत्रो द्विकिपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् । कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाकचा तावद्भाव्यं पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकम् । बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येति भावः । क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमेव तज् ज्ञापकमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते । अयं खल्वपीति । सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति

समूहावयवत्वाद्वर्त्तिपदार्थस्येति बोध्यम् । ननु चेहापीति । वैयधिकरण्येन संबन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । अयं खल्वपीति । एतेन बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षितइत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणा व्य-

म् । गोनर्दीयस्त्वाह । अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । आढ्यपूर्वाय देहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानाऽनर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्*। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम्। किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते॥ तृतीया समासे ॥३०॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासो ऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास

प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे। तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात्। गोनर्दीयस्त्वाहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम्। आढ्यपूर्वायेति। अबहुव्रीह्यर्थं वचनम्। न चाऽचेति। प्राधान्येनेति भावः। अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम्। यथातिपूर्वायेति पूर्वार्थो ऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वाच्चात्र समासः। तृतीया समासे। अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति

र्थेति परास्तम् । ऐकपद्यमेकार्थीभावः। एककारणशक्तियोगो वा। एकविभक्तित्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं यद् यः लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः । तादर्थ्यादिति च लोकदृष्ट्योक्तं लोको हि तस्मादेव वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां म-

इति । तद्युक्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । ततोऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि । संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥ विभाषा जसि ॥३२॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकज्भिन्न न भवति। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात् ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥३४॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात्*। अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं का-

---

प्रयोगः साधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः । अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते । विभाषा जसि । जसः कार्यं प्रतीति । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्रैवोपस्थानं मन्यन्ते । पूर्वपरा । अवरादीनां चेति । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गणएवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामिवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गणएवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः । अवरादीनामित्यत्र प्रका-

---

न्यते। अथ वेति । योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः। पुनः सूत्रपाठे इति गणपा-

रणम् । गणे पठितत्वात् । गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्व्यादि-

रार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते । कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि संभवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् । श्वेत्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति । कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यतइति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दो ऽभिधीयते । तेनाऽयमर्थः । सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दो ऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः । हेत्वभिधानमन्तरेणाशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह । इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः । एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं गणे ऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । द्व्यादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राऽद्व्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन द्व्यादिपर्युदासो

पर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैषां द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति । यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥३५॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् । इह मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं

बाध्यते । यथा अनुर्लक्षण इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा ऽमि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठे ऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधानएवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत । प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् । विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशो ऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः । स्वमज्ञा । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची । आख्याग्रहणमिति । स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः । अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः । अन्तरम् । बहिरित्यनावृतदेश उच्यते । तेन योगो

बहिर्योगेण कृतत्वात्* । उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योगइत्येव सिद्धम् । न वा शाटकयुगाद्यर्थम्* । न वा ऽनर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति । अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति । अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसति । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् * । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृतीयायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ॥ स्वरा-

---

बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्याश्चाण्डाला-दिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिश्शब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्तउच्यन्ते । उभयथापि स्वर्यते । उपसंव्यानशब्दो ऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः । ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह । उपसंव्यानेति । न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः । अत्रापीति । यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगो ऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्रशाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यम् । अपुरीति । गणसूत्रएतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः । अत इति जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे

दिनिपातमव्ययम् ॥३७॥ किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन् । चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च । अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । क्व इव क्वेव । एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मात् पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम्। उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसं-

---

क्रियते क्व चित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः । स्वरादिनिपातमव्ययम् । किमर्थमिति । स्वरादिषु किं चित्क्रियाप्रधानं किं चित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः । स्वरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासम्बन्धे ऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः । लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्व्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् । न निपातसंज्ञैवेति । प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयो ऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । स्वरादीनामिति । किमो ऽदिति अप्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच् केन्प्रभृतयस्तु क्व त एकाचः सन्तीति भावः । तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्यां अव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् । तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः । इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद्द यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति

ठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः । सत्त्ववचनादिति । अस्याव्ययसंज्ञेष्यत इति शेषः । एवं तर्ह्यव्ययेति । प्राग्रीश्वरादव्ययं स्वरादीनि चादयो ऽसत्वे इति

ख्यानम् *। असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् *। सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् । त्रलादीनां चोपसंख्यानम् * । त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र । यत्र । ततः । यतः । ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति । वक्ष्यत्येतद् इतराभ्योऽपि दृश्यन्तइति । यदि पुनरविभक्तिश्शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते । अविभक्तावि-

वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते। तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम्। असर्वा विभक्तिर्यस्य सो ऽसर्वविभक्तिरिति । तत्र यदाऽयमर्थः। यस्य तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः। यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सो ऽसर्वविभक्तिः। यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति, नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह। असर्वविभक्ताविति। अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे दाच्चिरितीञः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात्। अविभक्तिनिमित्तस्येति। अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात्। किं पुनरिति। एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद् विनानानेत्यत्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः। सर्वविभक्तिरिति। अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियतइत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्तइत्यर्थः। अविशेषादिति। विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः। त्रलादीनां चेति। आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते। वक्ष्यत्येतदिति। भवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः। यदि पुनरिति। प्रयोगे यो ऽश्रूयमाणविभक्तिः सो ऽव्ययमित्यर्थः। न च दधिमध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ

तरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः *। अविभक्ताावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । का इतरेतराश्रयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। अलिङ्गमसंख्यमिति वा*। अथवा ऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । का इतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् । सिद्धं तु पाठात् *। पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः ।

विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः । अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । अविभक्तित्वव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वादत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यतइति भावः । सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्नादिभ्यो विधीयते इति नाऽव्याप्तिः । मान्तइति । आम् अम् ।

तसिवती । कृत्वोऽर्थाः । नानाञाविति । अथवा पुनरस्त्वविभक्तिश्शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्ताविति रेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । ये त्वेते वैयाकरणेभ्यो ऽन्ये मनुष्याः कथं ते ऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जतइति । अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति । अन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते। तदेवं संदृश्यताम् । अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति । तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित् क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् ।

तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चेति । कृत्वो ऽर्थाः कृत्वसुच्सुच्धाः । अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गासङ्ख्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्रैवोपपत्तिमाह । तत्रापीति । किं चिदिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिङ्गासङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः । किं चिदव्ययं क्रियाप्रधानं किं चित्साधनप्रधानम् । अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम् । यथा स्वः पश्य । लोहितगङ्गं उन्मत्तगङ्गं देश इति । तथा चात्र नपुंसकत्वं अव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । हिरुक् पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग् देवदत्त इ-

तद्धितश्चापि कश्चिद्व विभक्त्यर्थप्रधानः। कश्चित् क्रियाप्रधानः। तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः। विनानानेति क्रियाप्रधानः। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो ऽस्ति। अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथम्। इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते। एकस्मिन्नेकवचनम्। द्वयोर्द्विवचनम्। बहुषु बहुवचनमिति। कथं तर्हि। एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते। न सर्वाः असर्वाः। असर्वा विभक्तयो यस्मादिति। कथं तर्हि। न

त्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते। शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिश्चेत्यण्तसोर्भिन्नधर्मत्वम्। तत्र पैलुमूलमिति द्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते। पीलुमूलत इति तु द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता। अद्यत्वइति। सूत्रारम्भकालइत्यर्थः। पूर्वं हि न्यासान्तराऽऽश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अतिबह्विति। एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्। ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम्। तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गासङ्ख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यश्च। ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात्। नैष दोषः। एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियते अप्राप्तप्रापणार्थम्। तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते। न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम्। इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते। न चाप्येवमिति। एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम्। कथं ;तर्हीति। द्रव्यकार्त्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दः। एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भव-

सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति। त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम्। एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र। ततः परे चाभिमता न कार्या स्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये। तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको द्वौ बहव इति। तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे* ॥ २ ॥ पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति। परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदन्तविधिना भविष्यति।

तीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम्। यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यतइति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहआश्रिते न दोषः। यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम्। अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते। तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात्। एवं गतइति। यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्त्व सर्वविभक्त्यव्ययमिति पञ्चसूत्री न कर्तव्या। एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम्। यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते। मान्तस्येति। सूत्रोपलक्षणम्। ततः परइति। कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुन इत्यर्थः। ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः। योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः। इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्तइत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति। कृत्तद्धितानामिति। संख्याविशेषमिति। तन्निष्ठत्वर्थमित्यर्थः। तेषामिति। असति तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यं स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणा इति तत एषामपि तद्धितस्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह। कृत्तद्धितानामिति। प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः। तदन्तविधिनेति। प्रयो-

इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः । अत्युच्चैसौ । अत्युच्चैस इति । उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते । यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम् । कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते । महतीयं संज्ञा क्रियतइति । इहापि च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम् । अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । स्त्रीपुन्नपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । येन वियन्ति तदव्ययम् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । व-

---

जनं सर्वनामाख्यसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः । अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दोषाभूतमहरिति । तत उच्चैश्शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः । क्व पुनरिति । श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेपि सप्तमी निर्दिष्टा । सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । विभक्तिष्विति । कारकेषु । तत्र यानि साधनप्रधानानि अव्ययानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् । वचनेष्विति । एकत्वादिषु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः । तेषां द्रव्यधर्मत्वात् । सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गायोगः । केचित्तु

पाठ्यमित्यर्थः । न चैतयोरर्थयोरिति । यद्यपि क्रियायामेकत्वसङ्ख्या रूपप्-

घनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥१॥कृन्मेजन्तः॥३९॥
कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यद्द मान्तमिति । किं चाऽतः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति । कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति । प्रतामौ प्रतामः । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनरत्राऽव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति । मा भूदेवम् । आम इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिग्रहणं तत्राऽनुवर्तते । लिग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यते च

लिङ्गादिविशेषणायोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात् । यन्न व्येतीति । नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः । कृन्मेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः । आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यतइति प्रश्नः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः । अथ वा अन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा सम्भवति । कारयांचकारेति । लिडत्र कृत् स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति श्रुत्या च मान्तम् । अव्ययादिति लुगिति । ननु हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वावगतिस्तदास्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च । इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएव तरबाद्युत्पत्तिः । समाप्तार्थस्य प्रकर्षादि-

---

सूत्रे भाष्ये उक्ता पचतिरूपमित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि

प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह । कृञ् चाऽनुप्रयुज्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति । अथ वा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति । यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः* । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आधेः । चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा* । अथ वा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति* । न वा वक्तव्यम् । किं

योगादित्यर्थः । तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह । आतश्चेति । तत्र ह्युक्तं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति । प्रशान्शब्दमिति । तस्य मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः । तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयांचकारेति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा । शान तेजन इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति । तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् । लावयतेर्लौरित्यस्यापि न भवति । अस्मादेव ज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्वौकारस्य । अनिकारोकारेति । एच एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासम्भवात् । आधय इति । गुणे कृते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्न त्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च सुब्लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । संनिपातः संश्लेषः । तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्या-

व्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ।

कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत । अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि । प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणिकुलम् *। ग्रामणि कुलं सेनानि कुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नलोपो वृत्रहभिः *। वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते *। उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम् । क्त । निकुचिते ।

निमित्तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः । ग्रामणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य अवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं न त्वन्यथा । बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम् । तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु सन्निपातलक्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापि तुग्न स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति छेलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति । असिद्धो नलोप इति । नलोपः सुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिर-

निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्राऽकित्त्वम्। न धातुलोप आर्द्धधातुकइति प्रतिषेधो भविष्यति। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना*। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम्। क्व। अमुना। नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। न मु टादेशइति। आत्त्वं कित्त्वस्योपादास्त*। आत्त्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। आत्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि ना-

ङ्गमिति वा। निकुचितइति। कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः। अनिदितामिति नलोपः। तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति। अमुनेति। न मुनइत्यस्यायमर्थः। ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः। तस्मिन् कृते अदसो ऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति ततश्चामूनेति स्यात्। उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति। न मु टादेशइति। अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः। टाया आदेशः टायामादेश इति। उपादास्तेति। एज्विषयआत्त्वविधानादकित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्त्वं स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमित्तं कित्त्वसन्नियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाभावे न भवति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेतत्स्यात्। प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत-

स्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति। तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः*। तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम्। क्व। तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति। तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीब् भवतीति। यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। शकटौ पद्धतौ। अत्वे कृते अत इति टाप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। इय्येष। उवोष।

इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित्। तदयुक्तम्। न हि ङीब्विधाने ऽङ्गाधिकारो ऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यतइति ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्रादिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। शतानीति। विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम्। ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्य। न भविष्यतीति चेत्। सङ्ख्यासम्प्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः। शकटाविति। विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्याद आनन्तर्यं विहन्येत। शास्त्रीये च कार्ये ऽन्तादिवद्भावो नाऽनन्तर्यं लौकिके टापि च सति शकटायामिति स्यात्। अत्र घेरिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाब् निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते। इय्येषेति। आमि सति लुक् स्यादिति

गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य *। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अत इञ्। दाक्षिः। प्लाक्षिः। न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः। अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात्। आत्वं पुग्विधेः ज्ञापयति *। आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। ज्ञापयतीति। पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत्*। पुग् ह्रस्वत्वस्या ऽनिमित्तं स्यात्। क्व। अदीदपदिति। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः*। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। या सेति। इड्विधिराकारलोपस्य यथिवान् *। इड्विधिराकारलोपस्या ऽनिमित्तं स्यात्। क्व। ययिवान् तस्थिवानिति। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य*। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनि-

---

प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्प ओषांचकृतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणादपि शक्यो ऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम्। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्या ऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य सम्भाव्यते न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेना ऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्याशयः। अङ्गसंज्ञेति। सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः। तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति। अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः। अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते। तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम्। अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः। ज्ञापयतीति। णिचि वृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्यात्। अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयव-

घातस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य*। नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यस्संबुद्धिलोपः । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । अकृते ऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षुकाः सन्ती-

---

भक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः । अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात् । परमवाचेति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् । मा भूदिति । हल्ङ्याादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टेदमुच्यते । तत्र कृते ऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च नैतदुच्यते । तस्याङ्यावन्तत्वात् । नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यम् । तद्येन केन चिल्लक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति । भूयांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनो ऽत्र समा इति प्रयोगः। अस्ति समशब्दः सर्वपर्या-

ति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगास्सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु॥ अव्ययीभावश्च ॥४१॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः*। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम्। किम्। लुग्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि प्रत्यग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःका-

---

यः। यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्ततइत्यर्थः। वेदेऽपि मानः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः। सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः। तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति। कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति। न यासयोरिति लिङ्गादाब् भविष्यति। ययिवानिति वस्वेकाजादित्ययं नियम इटो न त्वपूर्वोऽयं विधिरिति आकारस्य लोपः। क्नापयतीत्याकारान्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः। अदीदपदिति लिङ्गाद् ह्रस्वः। यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज् ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते। एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः। दर्वीत्यत्र च्छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति। अव्ययीभावश्च। प्रयोजनमिति। मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम्। यथा

म इति। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्यय-स्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिदं परिगण-नमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। परिगणनमित्याह। अपि खल्वप्याहुः। यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति। किं पुनस्तत्। पराङ्ग-वद्भावः। पराङ्गवद्भावे ऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित उच्चैर-धीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति। उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति। उपाग्निकं प्रत्यग्निकमिति। मुमि अव्ययप्रतिषेधश्चो-द्यते दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति। उपकुम्भंमन्य उपमणिकंमन्य इति। अस्य च्वौ। अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषाभू-तमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नो-ति। उपकुम्भीभूतम्। उपमणिकीभूतम्। यदि परिग-णनं क्रियते नार्थो ऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया। कथं, यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि। नैतानि स-न्ति। यत्तावदुच्यते लुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति। यदयं नाव्ययीभावादत इ-ति प्रतिषेधं शास्ति। उपचार इति। अनुत्तरपदस्य-

मणकार्यो धूम इति। अपि खल्विति। एवं खल्वित्यर्थः। परिगणनमनेन दृढीक्रियते। उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः। तत्र षष्ठ्या-

स्येति वर्तते । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥४२॥ सुडनपुंसकस्य ॥४३॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः*। शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति । असमर्थसमासश्च । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो ऽनपुंसकस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नाप्रतिषेधात्*। नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसकेन व्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा*। अथ वा अनन्त-

---

मन्वितकारकवचनमिति पराङ्गवद्भावो भवति । न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवायमिति । न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीति नार्थः सूत्रेणेति । के चित्तु स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः । शि सर्व । सुडनपुंसकस्येति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुट् स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः । पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्यदोषः ।

रा या प्राप्तिः सा निषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यदप्युच्यते । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति । यद्यपि वक्तव्यः । अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यंपश्यानि मुखानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥ नवेति विभाषा ॥४४॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् *। नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाशब्दस्य यो ऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययो यथान्यत्र * । शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात् । यथान्यत्र । अन्यत्रापि हि

तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिस्सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः । अन्यथा शिसर्वनामस्थानमिति निरवकाशं स्यात् । नपुंसकस्यैव हि शिः सम्भवति । ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः । नोत्सहतइति । अपवादविषयपरिहारेणास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः । अथ वै तर्हीति । इदानीमित्यर्थः । तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधे ऽपि नञ्समासो ऽस्तीति । नवेति । नवेतिविभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाद्याडामौ भवतः । अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्यौ ऽर्थौ द्योत्यौ विकल्पप्रतिषेध-

शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । क्वान्यत्र । दाधा घ्वदाप् । तरप्तमपौ घ इति । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः* । इतिकरणः क्रियते सो ऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिना । आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याश्शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति । नवेति यद्गम्यते नवेति यत्प्रतीयते इति । समानशब्द-

लक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेशौ स्याताम् । घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरण इति । क्रियत इति करणः कर्मणि ल्युट् । इतिश्चासौ करणश्चेति समासः । क्रियतइति सामान्यविशेषभावेन निर्देशः । शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम् । अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः । गौरित्यय-माहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति । तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते । अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति । तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदितिरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संब-

प्रतिषेधः* । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा कुण्डिका न वा घटिकेति । किं च स्यात् । यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति । अङ्ग हि समानलिङ्गे न निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । प्रत्यग्र इति गम्यते । एतच्चै-

---

न्वे भावप्रत्ययः । संबन्धात्प्रच्युतो ऽर्थादपि प्रच्युतो भवति । समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः । विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणो ऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्यग्रवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवार्थं गमयति । तत्र लोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति । न तु प्रत्यग्रार्थावगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगो ऽस्ति । एतच्चैवेति । नैव क्व चिद्व्याकरणे स-

व न जानीमः । क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतइति । अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा । यवागूर्भवतां भोक्तव्या न वा । यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा । नेति गम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्यग्रेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि । भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति । विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्* । विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते ।

मानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः । तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदा अप्राप्ते यवागूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः । यदा त्वातुरं प्रति यवागूभोजननिषेधार्थमुच्यते तदा निषेधावगतिः । न चेहेति । क्रियायाः प्राधान्यात्तैव विभाषाग्रहणेन सम्बध्यते न तु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहावित्य-

तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेनोभयं भविष्यति । विप्रतिसिद्धं तु*। विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम् । प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति । अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति । अन्यत्र विधिविषयात् । तदेतत् क्व सिद्धं भवति । या अप्राप्ते षिभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत । नेति च वेति च । तत्र या ता-

---

सम्बद्धं स्यादिति नोक्तम् । सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः । विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः । न वा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधा-

वदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति। नेति च वेति च। तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः। विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते। शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः। शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। किं कारणम्। भवतीति चेन्न प्रतिषेधः*। भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नेति चेन्न विधिः*। नेति चेद्विधिर्न सिध्यति। सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् *। सिद्धमतत्। कथम्। पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते। इतिकरणोऽर्थ-

---

वुपतिष्ठते। अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते। एवमपीति। यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। उभयत्रविभाषासु प्रतिषेधेन समीक्षते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्ततइत्यर्थः यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथाहि। प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव। अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम्। विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव सम्प्रसारणं विभाषा स्यात्। कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात्। संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे सम्प्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति। यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्व चिद्विधिमुखेन क्व चित्प्रतिषेध-

निर्देशार्थ इत्युक्तम् । साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम्*। साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासस्यैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदा चिद्वाकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च । द्वैधा ऽप्रतिपत्तिः*। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति । तच्च न सिध्यति । यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषासौ समासं निवर्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसंबध्यते। समास इत्येषा संज्ञा विभाषा

मुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीति अशिष्यो ऽयं योग इति वक्ष्यते अशिष्यो वा विदितत्वादिति । साध्वनुशासनइति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पे न सम्बन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च विभाषाश्वे रित्यस्यायमर्थः स्यात् विभाषा श्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति। अस्तु यः साधुरिति । यथा भक्ष्याभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते। न चैव हीति। सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः । द्वेधा ऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यतइति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति । साधुत्वस्यापौरुषेयत्वादविकल्प्यत्व त्तदङ्गानामेव वि-

भवतीति। तद्यथा। मेध्यः पशुर्विभाषितः। मेध्यो ऽनड्वान् विभाषित इति। नैतद्विचार्यते अनड्वान्नानड्वानिति। किं तर्हि। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति। कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम्*। कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति। तव्यत्तव्यानीयरः। ढक् च मण्डूकादिति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे। ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः। कथम्। प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवो ऽस्ति। नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति। किं तर्हि। कर्तव्यमिति प्रयो-

---

कल्पः। तद्यथेति। पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्पत्वात्क्रिया विकल्पते। नन्वन्यत्रोक्तं न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यतइति ततश्च विरोधः। नैष दोषः। इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम्। अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः। नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह। कार्येष्विति। युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्ततइति द्वन्द्वः कृतः। अन्वाचयः समुच्चयो ऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम्। यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्टइति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति। न चैकस्या इति। ननु व्यवहिते ऽपि परशब्दः प्रवर्तते। सत्यम्। अन्तरालस्थमनपेक्ष्यानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः। कथं तर्ह्युक्तमेका प्रकृतिर्बह्वश्च यज इति। तत्र यजाकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः। तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति। नापि ब्रूम इति। एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्या-

क्तव्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थगत्यर्थश्शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता*। आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति। इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति। गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात्। तद्यथा। जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्। तस्मान्ना जामद-

क्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति। अर्थगत्यर्थ इति। तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते। तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि। तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते। आचार्येति। आचार्यस्य देशस्य च पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात्। सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात्। यस्य पुनरिति। अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः। केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन स्मृतो ऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम्। शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति। कीर्त्यर्थमिति। कीर्त्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं चिरं भवति। यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम्। ननु च यस्यापीति। कार्यपक्षेपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुङ्क्ष्वेति स्तुत्यर्थोर्थवादः स्यादित्यर्थः। इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह। तत्कीर्तनइति। कार्यपक्षे ऽयमर्थः स्याद्यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति। ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात्। नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्तान्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः। अशिष्यो

न्यः पञ्चावत्तं जुहोति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । तत्कीर्तने द्वैधा ऽप्रतिपत्तिः* । तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति । अशिष्यो वा विदितत्वात्*। अशिष्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात्। येपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेपि विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्यो ऽनड्वान्विभाषित इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते । आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरेव शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति । अप्राप्ते त्रिसंशयाः*। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम अप्राप्ते ताः द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति ।

वेति । वाशब्दो विकल्पे । तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्क्व चित्किं चिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते क्व चिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । अप्राप्ते इति । अधिकारोयम् । त्रिसंशया इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः । द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम् । प्रथमचरमतयेत्यत्र तय-

प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । द्वन्द्वे च विभाषा जसि प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपश्चायजादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते। अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवं मात्रजित्येवं भविष्यति । कथम् । मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारे ग्रहणम् । ऊर्णोतेर्वि-

---

ग्रहणे संशयः । तत्र तयशब्दस्य प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहणइति परिभाषया तदन्तविधिः । तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन तयन्तं विशेष्यते नेमशब्दो ऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते । तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यतइति प्राप्तविभाषा स्यात् । अथ सर्वादीनीति निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा । प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः । उभादुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरमयज् भवति । तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति टुयामाशुभसिवसिभ्यस्त्वनिति त्रन्नन्तादपि मात्रशब्दान्ङीप्प्रसङ्गः । सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो मात्रज् विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः । ऊर्णोतेर्विभाषेति । विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसं-

भाषा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम्। एकं चेन्ङित्किती। यद्येकं ङित् कितौ, ततः संदेहः। अथ हि नाना, नास्ति संदेहः। यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः। प्रोर्णुवीति। सार्वधातुकमपिदिति नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। विभाषोपयमने। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वा उभयत्र। गन्धनइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते गन्धनइति निवृत्तम्। अनुपसर्गाद्वा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। वृत्त्यादि-

योगाल्लिट् किदित्यत्रानुवर्तते ऊर्णुश्चासंयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा। इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम्। अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च ततो ऽप्राप्तविभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः। अन्यद्धीति। व्यपदेशातिदेशोयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः। एकं चेदिति। कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः। प्रोर्णुवीति। लङ उत्तमैकवचनम्। सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा। अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्च तदोभयत्रविभाषा परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते। विभाषोपयमनइति। यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते। पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते। परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदे-

ष्विति निवृत्तम्। विभाषा वृक्षमृगादीनां प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। जातिरप्राणिनामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्रेति। अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम्। उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि दीपादीनां विभाषा। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। कर्तरीति हि वर्तते। एवमपि संदेहः। न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति। नास्ति संदेहः। सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवति। अकर्मकाश्च दीपादयः। अकर्मका अपि वै

हः। जातिरिति। चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः। निवृत्तमिति। तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम्। प्रत्ययान्तादिति वेति। कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दाः रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते। उच्यते। सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा ऽयमर्थो व्याख्यायते धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति। यथा समासान्ताष्टजादयस्तदा पूर्वोक्तचोद्याभावः। प्रत्ययान्ता इति। सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति भावः। भावकर्मणोरिति। चिण् भावकर्मणोरिति सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा। अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदा ऽप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्रविभाषेति संशयः। अकर्मकाश्चेति। यद्यपि बुधिः सकर्मका-

सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । आभीक्ष्ण्यइति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तम् । तृन्नादीनां विभाषा । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । आक्रोशइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आक्रोशइति निवृत्तम् । एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम् । श्वादेरिञि, पदान्तस्यान्यतरस्याम् । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । इञीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति ।

स्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् । सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभवतिवदिति भावः । कर्तृस्थभावकाश्चेति । अचः कर्तृयकीत्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं तस्य स्वार्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः । आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तमिति । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः । तृन्नादीनामिति । आक्रोशइत्यत्र यद्यक्तौ नानुवर्तते ततोयं संशयः । एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति । चादिभिरिति ।

अप्राप्ते इञीति निवृत्तम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम् । ग्रो यङ्यचि विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । यङीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । यङीति निवृत्तम् । प्राप्ते च * । इत उत्तरया विभाषा ऽनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति । विभाषा विप्रलापे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते । व्यक्तवाचामिति हि वर्तते । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । स्वरितजित इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उ-

---

प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्याप्यते । विधेस्तु प्राप्तविभाषैव । यङीति वेति । यङ्लुकि कृते ऽजादिः परः संभवति । निजेगिलइत्यत्र पचाद्यचि कृते यङोचि चेति लुक् । प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अन्यत्र वेति । विप्रवदन्ति शकुनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधस्य यदीति भावः । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये ऽऽत्मनेपदं भवती-

भयत्र वेति । प्राप्ते । स्वरितञित इति हि वर्तते । तिरोन्तर्द्धौ, विभाषा कृञि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । अन्तर्द्धाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते ऽन्तर्द्धाविति हि वर्तते । अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते ऽधिरीश्वरइति वर्तते । दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्रवेति । प्राप्ते । तदर्थस्येति वर्तते । उभयत्र च । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ताः द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति । हृक्रोरन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् । अभ्यवहारयति सैन्धवैः ।

त्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदो-

विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम् । हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तेन कारयति कटं देवदत्तम् । न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं वा प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि । अप्राप्ते अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि । विभाषा श्वेः । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । कितीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शिश्वियुः । अप्राप्ते । शुशाव । शुशविथ शिश्वाय शिश्वयिथ । विभाषा संघुषास्वनाम् । संपूर्वाद् घुषेः प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । घुषिरविशब्दन

पपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात् । गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः । करोतिः क्व चिदकर्मको यथा विकुर्वते सैन्धवा इति । यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । ल्यट् तु यदि प्रति-

इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह । आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । मनसीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । अप्राप्ते । आस्वनितो देवदत्तः आस्वान्तो देवदत्त इति ।

॥ इति महाभाष्ये षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥४५॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः*। संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ।

षिद्धः । दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं तस्मादिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ।

॥ इति महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् । पक्षद्वयेपि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्ये ऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः । किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथ वा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति । यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः । वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः । नहीति । वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासं-

नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्ति। अस्तु तर्हि वर्णस्य। वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः*। वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति। ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिग् दुर्लभः यस्य संज्ञा क्रियते। अथापि कथं चिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात्। अनेन चैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः उभयसंज्ञात्वस्य। यदयं विभक्ति विशेषैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवति इति। तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति। यत्तावदाह। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति। तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति। यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य संज्ञा भवतीति। अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव। ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति। नैष दोषः।

भवादित्यर्थः। दुर्लभ इति। कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षेतु लभ्यते इति दुर्लभत्वमुक्तम्। केनासाविति। लोके इगेव नित्यं प्रयोगेस्ति तस्य तु यण्स्थानित्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः। भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम्। उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याः भाव उभयसंज्ञात्वम्। तत्र तन्त्राष्टत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यति। यथा काकादिति। ननु काकत्वाभिसबन्धात्काकः। अन्यत्र चोक्तम्। येनैकः काकस्तेनैवापरो ऽपीति। नैष दोषः। यदानुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्था-

यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनः एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति । अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान्प्रयुञ्जानाः । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति । एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति । अथवा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवो ऽस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि

न विशेषः काको भवति]निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदेतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि तच्छब्दं लभते इति भावः । प्रविशेति । प्रवेशनक्रियाकर्मयोग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद्गृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिपद् भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम् । अथवेति । यथा आ-

चेतरेतराश्रयाख्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। नहि तत्र किंचिदुच्यते ऽस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुच्यते इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित्कं चित् तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञा ऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते। यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता। प्रयुञ्जते च

ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः। भाविनीति। ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह। अथवेति। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभावइत्यर्थः। असाध्वभिमतस्येति। प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः। यथासंख्यसंबन्धाददुहितरामिति इकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति। दिव उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति। अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवति अचः

पुनर्लोका इष्टम् उप्तमिति तेन मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जते इति । तत्र तस्या साध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते किति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति ॥ आद्यन्तौ टकितौ॥४६॥समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः को ऽन्त इति। तद्यथा। अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। संख्यातानुदेशो नाम। कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः। आगमावित्याह। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तरात् शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत्कथम्। संज्ञाधिकारो ऽयम्। आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाह्रियेते तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः। तत्रार्द्धधातुकस्येड्वलादे-

निर्देश इत्युक्तम्। यद्यपीति। दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः। संज्ञाधिकारो ऽयमिति । यद्येवं संज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्ततइति किमिद्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु । नैष

रित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमिडिति । कथं पुनरियता सूत्रेण इकारादिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कथम् । बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशो ऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । इह तु कथम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति । अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । त्रिपदो ऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते । अकार उदात्त आदिरस्येति । यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति । आडजादीनामिति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामटा सिद्धमिति । अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्द्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनायं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिरबर्बुरयोः । खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ । ततः पश्चादाह ।

दोषः । इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत आलजाटचावित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति । तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थाने ऽन्तरतमश्चादेशो भवतीति तव्य इत्यत्र इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् । अङ्गस्योदात्तत्वमिति । तच्चालो ऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । त्रिपदो ऽयमिति । विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः । यत्र तर्हीति । तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमिति भावः । वक्ष्यत्येतदिति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः । अथवेति । परिभाषापक्षे ऽपि न दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य

कङ्कटवान् खदिर इति। तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। अथवा एतयानुपूर्व्या ऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति। टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः*। टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः। आतो ऽनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धम्*। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात्*। परवचनात्सिद्धमितिचेन्न। किं कारणम्। अपवादत्वात्। अपवादोयं योगः। तद्यथा। मिदचोन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते। इह तु पुनरुभयं

तव्यस्य पश्चादिकारो ऽवयव आगच्छति येनानित्यत्वं स्यात्। किं तर्हि। नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते। खदिरबर्बुरयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी तयोः कङ्कटवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते प्रतिपादनोपायएवायमित्यर्थः। अथवेति। एतदाह अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेधइति। प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवादवाद्याह। प्रयोजनमिति। सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीब-

सावकाशम्। को ऽवकाशः। टित्करणस्यावकाशः। टित इति ईकारो यथा स्यात्। जित्करणस्यावकाशः। कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः परः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो न खल्वेतत्। टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति। टितः खल्वप्येष परिहारः। यत्र नास्ति संभवः। यत्परश्च स्यादादिश्च। कितस्त्वपरिहारः। अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च। तत्र को दोषः। उपसर्गे घोः किः। आध्योः प्रध्योः। नोङ् धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत। टितश्चाप्यपरिहारः। स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः। क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात्। टित ईकारो भवतीति। य उभयवान् गापोष्टगिति। सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथं, षष्ठ्यधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः। आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे ऽसंप्रत्य-

---

र्थादित्यर्थः। कित्करणादिति। आकारलोपार्थात्। प्रयोजनमभ्युपेत्याह। टित इति। कितस्त्विति। ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति। नैष दोषः। परस्य सतो ऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते। यथा समासान्तानाम्। टितश्चापीति। पूर्वोक्तमेव समर्थयते अधिकं वक्तुम्। गापोष्टगिति। अत्र कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङीपो ऽयमवकाशः। ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात्। षष्ठ्यधिकार इति। यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय। आद्यन्तयोर्वेति। षष्ठ्याः

यः *। आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति । युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नैवात्र षष्ठीं पश्यामः । तेन मन्यामहे आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥ मिदचोन्त्यात्परः॥४७॥ किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्यापवादः *। मिदचोन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। स्थाने योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचो ऽन्त्या-

---

प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तम् । ज्ञापको हि शब्दो ऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेण सवस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः । अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चानुमीयते नूनं अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । चरेष्ट इत्यत्र परस्येत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोष्टग् व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति न कार्यकालपक्षइति नाश्रितः । मिदचो ऽन्त्यात्परः । किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्यतइति प्रश्नः । स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति । नपुंसकस्य झलच इत्यत्र

तपरश्च स्यात् स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तम् । पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदयमचोन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्* । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थं, मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च* । भर्जिमर्च्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरूजा मरीचय इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनात् सिद्धम् । किं नि-

झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरिति अस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्त्वात्त्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते । स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादौ दृश्यस्यैव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । भ्रजी भर्जन इत्यस्यौणादिके ऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्वं ऊमागमः मर्चशब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्वं ईमागमः ।

पातनम्। भरूजाशब्दो ऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु। किं पुनरयं पूर्वान्तः। आहोस्वित् परादिः। आहोस्विदभक्तः । कथं वायं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा ऽभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः* । यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था तातापि एडानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप। स्वर। स्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर । णत्व। णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते एतन्न्यासएव। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति। णत्व । अनुस्वार ।

पूर्व्वान्त इति। संघातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति। नहि सम्भवो ऽस्ति यदचोन्त्यात्परश्च स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते । कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः । सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति । क्रियते एतन्न्यास

अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते । परादौ गुणवृद्ध्यौत्त्ववदीर्घनलोपानुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः* । यदि परादिः । गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण । वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वे अचोञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि । औत्त्व । औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुद्भ्यामौदच्चघेरित्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्त्व ।

एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विषंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति मुमो द्विषग्रहणेन गृह्यते इति मुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति । त्रपुणी इति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः । अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः । द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्तइति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनास्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यतइत्याहुः । शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने न-

दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्नेत्रीते वाजिनात्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झलपरः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शीभावे नकारप्रतिषेधः*। शीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। कस्मात्। नुमा व्यवहितत्वात्। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च*। यदि पूर्वान्तः क्रियते। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति।

कारस्य स्थानिवत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्येति। यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य। यस्तर्हीति। यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति तन्नकारेण भक्तेनाऽपि सत्त्वतो

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशस्त्रिणी । धानाशष्कुलिनी । निष्कौशाम्बिनी । निर्वाराणसिनी । द्विगुस्वर । पञ्चारत्निनी दशारत्निनी । नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो नुम् । अन्तरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः । संघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते अवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति । मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥४८॥ किमर्थमिदमुच्यते । एच इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम्*। एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत् । एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति । अकारनिवृत्त्यर्थं च । इमावैचौ समाहारवर्णौ । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्वशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदा चिदिवर्णोवर्णौ

व्यवस्थितमित्यर्थः । धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति । नवेति । नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानिति स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थित एव । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः । एङ इति । एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् प्रश्लिष्टावर्णावर्धैकारौकारौ प्राप्नुतः । न तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः । समाहारवर्णाविति । समाह्रियमाणावयवत्वात् । मात्रावर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मा-

मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। दीर्घप्रसङ्गः। दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति। ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति। विषयार्थमेतत् स्यात्। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति। दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात्*। दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। नानेनेको निर्वर्त्यन्ते। किं तर्हि। अनिको निवर्त्यन्ते। सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च। तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते। सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। सिद्धमेङः सस्थानत्वात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः। अर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ। न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वा

त्राऽवयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः। दीर्घास्त्विति। स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः। भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः। ननु चेति। अयं हि वाक्यार्थः। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति। विषयार्थमिति। यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात्। देवदत्ते3ति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूद् अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैच इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः। निवर्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैच इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते। यदि तर्ह्येकवाक्यता एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति। नैष दोषः। पूर्वं ह्रस्वश्रुत्या ऽच उपस्थानाद् ह्रस्वत्वं क्रियते तत्रैचो ऽप्यन्तर्भावाद् ह्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम्। सिद्धमेङ इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योका-

विधीयते । सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम् । नैष लोके नाऽन्यस्मिन्वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वा स्ति । अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥४९॥ किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया वा एत्वम् । स्थानेन योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । षष्ठी स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । नियमा-

---

र ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः । ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्य ओकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वो ऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यतइतीदुताविव भविष्यतः । ब्राह्मणग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे । षष्ठी । किमिदमिति । समासे विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गः । असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः । स्थाने योगो ऽस्या इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति योज्यम् । यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्त्रत्वादिद्वारकसंबन्धो ऽवगम्यते । एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धो ऽवसीयते । स्थानमर्थ इति के चिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्ति तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः ! भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविको ऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुके भूशब्दस्य

र्थो ऽयमारम्भः। एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति। इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति*। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्*। अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। योगस्यासन्दिग्धत्वात्। संदेहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिको ऽयं दृष्टान्तः। तद्यथा। लोके कश्चित् कं चित् पृच्छति। ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति। स तस्मायाचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो

च प्रयोगो ऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते। किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति आरब्धे ऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः। एकशतमिति। षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम्। यावन्तो वेति। शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः। अवयवेति। नियमेन सम्बन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिना सम्बन्धाभावात् पचादिसम्बन्धिनो ऽपीत्यर्थः। तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। असन्दिग्धत्वादिति। अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे। हस्तदक्षिण इति। हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः।

ग्रहीतव्यः । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमः । न चाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । अथ वा स्थाने अयोगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगा अयोगा । अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् । भूम्नि हि मतुब् भवति । विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा । अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः । शा हौ शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम् । एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् । अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति । यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो ऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण । अपरो ऽधि-

भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नो ऽपि परनिपातः । अयोगेति । योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते । योगवतीति । षष्ठ्या अवश्यम्भावी योग इति भूम्नि मत्वर्थीयो ऽकारः । किं चिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् । अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परिभाषारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा सहस्य स इ-

कारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते । तद्यदैष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थइति। तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम् एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम् । एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति । यदि नियमः करिष्यते । यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अङ्गस्य हलः । अणः संप्रसारणस्येति । हलपि विशेष्यो ऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः । एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नाऽर्थो नियमेन। ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः। यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः । यद्यपि लोके बहवो ऽभिसंबन्धा आर्था यौनाः मौखाः स्रौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन को ऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयो ऽभिसंबन्धाः।

त्वविशेषेण ग्रन्थान्ताधिके चेत्यादावनुक्तष्यते । सम्प्रत्ययमात्रमिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः । एवं तर्हीति । आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः । यदीति । अङ्गस्येति स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यतइत्यर्थः । देवदत्तस्येति । सम्ब-

अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । स्थानइति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्थाने ऽन्तरतमः ॥५०॥ किमुदाहरणम् । इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः । ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति । एकार्थस्यैकार्थः । द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः । बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति । ननु

न्यसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः । स्थानइति । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्षणाद्वेति भावः । यतः षष्ठीति । तेन पादः पदित्यस्याऽयमर्थः । पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थः । षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते । स्थाने । किमुदाहरणमिति । क्व चिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः । इको यणचि दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः । नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतस्साम्यमस्तीति भावः । धस्लादेश इत्यादौ लकारोपि ऌकारस्यादेशो दृश्यतइति ऌकारस्य स्थानित्वाभावो नाशङ्कनीयः । एकार्थस्येति । सादृश्यहे-

च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम्। इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति। दण्डाग्रम्। क्षुपाग्रम्। दधीन्द्रो मधूशाः। कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्। अथ स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम्। यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता स्तोता। प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत एकारौकारौ। पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः। अथ तमग्रहणं किमर्थम्। झयो हो ऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः। वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्*। स्थान्येकत्वेन

तु धर्मोपलक्षणमेतत्। तेन प्रत्यक्षादयोपि धर्मा गृह्यन्ते। यत्रानेकमिति। स्थानग्रहणे ऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते। स्थाने ऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयतइति। वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम्। स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात्। सोष्मण इति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति। ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमब्ग्रहणं कृतम्। किमर्थमिति। यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यथा पुनरिति। येन

निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति। कुतः पुनरियं विचारणा उभयथा हि तुल्या। संहिता स्थाने ऽन्तरतमउरण् रपर इति। किं चातः। यदि प्रकृतितः। इको यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्। दध्यत्र मध्वत्र। कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। यथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योर्ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र

प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः। प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः। पदप्रकृतिः संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदापोद्धारे क्रियमाणे ऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तो ऽपोद्ध्रियते अथ प्रथमान्त इति प्रश्नः। तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्तते अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते। प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते। इहैवेति। यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रि-

षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता लविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारक इति । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः । वान्तो यि प्रत्यये । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एक्षु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। कथम् । वान्तग्रहणं न करिष्यते।

का न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः। आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् । चायक इति । अचोञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः। ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद् दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः। वान्तो यीति । एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः। यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति। ओकारस्थानिको

यि प्रत्यये एचो ऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते । चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापं जेयो वृषलः । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थएवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । रायिच्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । ऊदुपधाया गोहः । आदेशतो ऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो या ऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतो ऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ

ऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः । उभयत इति । योगविभागेनेति भावः । इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः । तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः । रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः । छान्दस इति । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः । अन्यत्र तु विद्यतएवेति व्याचक्षते । क्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंक्रियते । न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलो ऽन्त्यस्येत्यने-

सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियतएतन्न्यास एव । किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम् अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः* । स्थाने ऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं क्व

न गोह इति षष्ठ्यन्ते ऽल्युपसंक्रियेतेति भावः । रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । निष्ठाया इति । षष्ठ्यास्तकारएवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् । क्रियतएतन्न्यास एवेति । अन्यथा हि भिन्नवन्नग्रामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि नकारस्य सुसदृशः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात् । किं पुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः । स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः । अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वा-

चिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । बिसं मुसलमिति । इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । तद्यथा । तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् । अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः*। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनर्थकं च । * अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद्द मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । उक्तं वा । किमुक्तम् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । षष्ठ्यधि-

---

दिति भावः । क्व चिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य बिसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति नहि तदा सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः । अपि चेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते । अस्तु तर्हीति । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः । निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः । इष्टा व्यवस्थेति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः । उक्तं वेति । इको गुणवृद्धी इत्यत्र

कारे ऽयं योगः कर्तव्यः। स्थाने ऽन्तरतमः षष्ठी निर्दिष्टस्येति। प्रत्यात्मवचनं च*। प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्। अन्यस्यान्तरतमो ऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्*। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते। अन्तरतमवचनं च*। अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्। योगश्चाप्ययमशिष्यः। कुतः। स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किं चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शे-

---

यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकालएवान्तरतम आदेशो विधीयते। प्रत्यात्ममिति। आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्थान्यात्मनो ऽन्तरतम इत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति। तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु सम्बन्धिशब्दत्वादिति। समाजेष्विति। समाज उत्सवेषु संघातः। समाशः सहभोजनम्। समवायः कस्यां चित् क्रियायां मेलनम्। नैव कृशा इति। गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोकआश्रीयतइत्यर्थः। एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति। गाव इति। तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः। एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण

रते । तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथा । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवातेनैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । अब्विकारोप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः । व्यञ्जनस्वरव्यविक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः* । व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् । उप्तम् । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे अर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि । मात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति । स्वरव्य-

---

प्रवर्त्स्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः । अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत् । अब्विकार इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रो ऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद् धूमो विकारः । सूर्यविकारो ऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति । लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह । व्यञ्जनेति । व्यतिक्रमः । स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः । नैव लोक इति । नित्याश्शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः । नैव लोकइति । कुक्कुटादिषु द्वे व्यञ्जने न त्वेकमात्रिकमिति

तिक्रमे। दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थम्। आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति। कस्तर्हि। अर्धमात्रिकः। यो ऽस्ति स भविष्यति। अक्षु चानेकवर्णादेशेषु*। अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति। इदम इश्। आन्तर्यतो ऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थाने ऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति। नैष दोषः। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। गुणवृद्ध्येरज्भावेषु च*। गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकम् खट्वोदकम्। खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सो ऽयं तपरः। नेत्याह। ता-

---

भावः। अर्धतृतीयमात्रमिति। अत्त्वैकादेशयोः कृतयोरिश्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः। भाव्यमानेनेति। नैव लोकइत्ययं परिहारो नोक्तः। यदा विशेषविहितत्वादत्वमिश्भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्यादेव प्लुतः। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे च प्लुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते। अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः। खट्वेन्द्र इति। संज्ञयाऽत्र गुणवृद्ध्योर्भावनं संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनेति परिहारस्याऽत्रासंभवः। एज्भाव इति। प्रत्याहारः पूतक्रतोरैच मनोरौवेत्यादिसंग्रहार्थः। तत्र हि मात्रिक एवैकार

दपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः। ऋृदोरबिति इहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः। दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः। दकारोऽपि। एज्भावे। कुर्वाते कुर्वाथे। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमात्र एच् प्राप्नोति। नैव लोके न च वेदे अर्धतृतीयमात्र एजस्ति। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्*। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः। सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः। सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति। सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात्*। सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसं-

---

औकारश्च स्यात्। ऋवर्णस्येति। अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यान्न चेष्यतएव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात्। तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति। समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते। न वेति। उरण् रपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः। सर्वादेश इति।

क्तं ऋवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल् शित्सर्वस्येति। न वा ऽनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघातः*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात्। यदा ऽयमुः स्थाने ऽण् तदा ऽयमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति। अथ वा अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्। एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यम्। संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्*। अथ वा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति। तद्यथा। तवाश्वो नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषम उपन्यासः। चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके

ऋवर्णस्य स्थाने ऽरारौ क्रियमाणावलो ऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। न वेति। अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंक्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलो ऽन्त्यस्येत्यल्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः। अथ वेति। निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविधाने ऽपि न दोष इत्यर्थः। अनान्तर्यमेवेति। नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः। ऋवर्णस्य मात्रिको ऽकारो गुणो ऽन्तरतमो ऽस्त्येवेति चेत्। तदर्थस्य यत्नस्याकरणाददोष एव। दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारावन्तरतमौ स्त इति चेत्। भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते। ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम्। सम्प्रयोगो वेति। यदा स्थाने ऽन्तरतम इ-

संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनाः । तत्र किंकृतः संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतनाः । यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् । एजवर्णयोरादेशे ऽवर्णं स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात्*। एजवर्णयोरादेशे अवर्णं प्राप्नोति। खट्वैलका मालौपगवः। किं कारणम्। स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः।सिद्धन्तूभयान्तर्यात्*।सिद्धमेतत्। थम् । उभयोर्यो ऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम्॥ उरण् रपरः॥५१॥किमिदमुरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने अणेव भवति रपरश्चेति । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते । उः स्थाने अण् च अनण् च । अण् तु रपर इति । कश्चात्र विशेषः । उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः*। उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः । हृतिः । कृतं हृतं प्र-

---

त्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः। अवर्णप्रधानत्वादिति। इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। उभयान्तर्यादिति। ह्रस्वशासने ह्येचः समुदायान्तरतमाभावादैचोश्चेत्युक्तम् इह तु सम्भवत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः। उरण्। किमिदमिति। षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादेशान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम्। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो यो ऽण् स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषाञ्चित्पाठो ऽण् भवति रपरश्चेति तत्रापूर्वो ऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठो ऽणेव भवतीति । तत्र सामर्थ्याच्चान्यनिवृत्तिः। सैवैवकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादिष्विति। अन्तरतमस्य

कृतं प्रहृतं नॄँः पाहि । अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति । य उः स्थाने ऽण् स रपर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिः*। य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णस्याप्रतिपत्तिः । कर्त्ता हर्त्ता वार्षगण्यः । किं हि साधीयः । ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयः । तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ । अथ मतमेतत् । उः स्थाने अणश्चानणश्च प्रसङ्गे अणेव भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति । स इह दोषो जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणो ऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणो ऽपि । यद्यपि अणो ऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थाने

बाधको ऽण् प्रसज्यतइति भावः । स चोदात्तादिगुणो न वेति सर्वथा दोषः । नॄः पाहीति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् प इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुत्वे कृतेनुनासिको विधीयमानोणेव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः । प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यतइति तेषां रपरत्वं न स्यात् । गुणवृद्ध्योरिति । भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः । किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चावर्णस्यैव नियमेनाप्रतिप्रत्तिरिति व्याख्येयम् । अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवाद्याह । नानेनान्येषां बाधको ऽपूर्वोण् विधीयते । किन्त्वणनणोः प्रसङ्गेणेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः । यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यतइति विचारयति । स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति । जायत-

ऽन्तरतमो भवतीति । कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरण् रपर इति । अतः किम् । अत एष दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति । ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । ऋत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति । सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थानइति वर्तते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । उः स्थाने अण् स्थानइति । उः प्रसङ्गे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । अथाणग्रहणं किमर्थं न ऊरपरो भव-

---

इति । कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः । झयो हो ऽन्यतरस्यामिति । उरण् रपर इत्यस्यावकाशः कर्ता हर्तेति । इहोभयं प्राप्नोति कृतिरिति । परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः । ये चाप्येतइति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रानेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः । सिद्धं त्विति । विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकालएवाणो रपरत्वं क्रियतइत्यर्थः। यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेण् विधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषा नोपतिष्ठते तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम् । तत उः समीपे योण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या उः

तीत्येवोच्येत। रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः। आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः*। आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनारीरिविधयः। अकङ्लोपाऽऽनङनङ्रीङ्रिङादेशाः। अकङ्। सौधातकिः। अकङ्। लोप। पैतृष्वसेयः। लोप। आनङ्। होतापोतारौ। आनङ्। अनङ्। कता हर्ता। अनङ्। रीङ्। मात्रीयति पित्रीयति। रीङ्। रिङ्। क्रियते ह्रियते। रिङ्। उदात्तादिषु च*। उदात्तादिषु च किम्। रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृतिः। हृतिः। कृतं हृतम्। प्रकृतम्। प्रहृतम्। नॄँः पाहि। तस्मादण् ग्रहणं कर्तव्यम्। एकादेशस्योपसंख्यानम्*। एकादेशस्योपसख्यानं कर्तव्यम्। खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। किं पुनः कारणं न सिध्यति।

स्थाने य आदेशो ऽणित्येतावल्लभ्यते न तु प्रसज्यमान इति। आदेश इति। प्रसज्यमानत्वे नेत्यर्थः। अथ वा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यसान इत्येषोर्थो लभ्यते न तु: स्थान इति। ततश्चाण आदेशरूपता नियमेन न लभ्यते इति सामीप्यलक्षणोपि संबन्धोवगम्येतेत्यर्थः। द्वितीयमिति। तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्यते अथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति प्रसङ्गएवात्राण् रपरो भवतीति। इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति स्थानेन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्ततइत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति। गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति। रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशाद् रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति। के पुनरिति। पैतृष्वसेय इति। लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात्। होतापोतारावित। रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात्।

उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । न चायमुरेव स्थाने अण् शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तत्तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः॥ अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ । यथैवोश्चान्यस्य च स्थाने ऽण् रपरो भवतीति । एवं य उः स्थाने ऽण् चानण् च सो ऽपि रपरः स्यात् । यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः । मालर्श्यः । नैवं शक्यम् । इह न प्रसज्येत । कर्ता हर्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतदृवर्णान्तम् । ननु च एतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । न चै-

एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः । अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्धृतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवावेव चापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्य स्थानइति भावः । रान्तप्रतिषेध इति । आनङि विधीयमाने आकारस्याणोभावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादवर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठतइत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव । यदि पुनरिति । उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति । अङ्गस्येति षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानुवादात् । न च प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम् । अन्त्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः । अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रै-

षो ऽर्थवान्। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। मातुः पितुरिति। उभयं न वक्तव्यम्। कथम्। यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति। लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः। देवदत्तायाः पुत्र इति। कथं मातुः पितुरिति। अस्त्वत्र रपरत्वं, का रूपसिद्धिः। रात्सस्येति सकारस्य लोपः। रेफस्य विसर्जनीयः। नैवं शक्यम्। इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्या-

---

काच्त्वम्। अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते। इह चेति। उपसंख्यानस्यातिव्याप्तेरित्यर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः। ढलोप इति दीर्घत्वम्। तच्च मातूरिति प्राप्नोतीति भावः। द्वयोरिति। अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ। अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम्। अन्यतरत इति। तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः। तद्यथेति। एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः। अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः। प्रत्ययेति। असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः। प्रत्ययेति। प्रत्ययावयवत्वादकारो ऽपि प्रत्ययः। अतस्तदादेशो ऽपि प्रत्यय इति भावः। लुप्यतइति। सकारसन्निधिकाले ऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते। उत्वे च कृते

चार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति । किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः । कथं चाऽयं पुर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते । ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते । ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तम् । ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्ययाव्यवस्था च*। यद्यभक्तः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । न पुनः पदं विशेष्यते । रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवं प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः । अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । दीर्घ । लत्व । लत्वं

ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः । यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो विधीयते । तथाप्यानङ इव साक्षादरार् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः । लत्वं चेति । अ इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम् । पि-

च न सिध्यति । निजेगिल्यते । ग्रो यङीति लत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । ग्र इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जेगिल्यतइत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथ वा ग्र इति पञ्चमी । लत्व । यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते बिभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः शेष । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेष । विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटो नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय । प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये च

परुरिति । पृ लङ् झि शप् श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेति जुस् जुसि चेति गुणः । ववृतइति । अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः । नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । किरत इति । एकवचने किरतीति

व्यवस्था न प्रकल्पेत । किरतः गिरतः । रेफो ऽप्यभक्तः प्रत्ययो ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते वेवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च*। यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्य। सर्पिष्षु धनुष्षु। इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु । परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्ष्वित्येवमर्थम्। विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नार्कुटः । नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कल्पिरित्येवमर्थम् । कल्पिपदसंघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते ऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति । यक्स्वर ।

नित्यत्वात् पूर्वं विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृते त्वित्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्त्वं तत्र रेफो ऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात्। स हि धातोः परो विधीयते अथ विकरणात्परो रेफस्तदा ऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पतइति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता । गीर्ष्विति । परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यतइति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं कल्पिपदेपि नृकल्पशब्दादिञि वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य । ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यते ऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहतइत्यर्थः । क्व चित्तु कल्पपद-

यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते । अथ वा पुनरस्तु परादिः । परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्था ऽभ्यासलोपो ऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वञ्च*। यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्द्धधातुकइत्यकारलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशइति वर्तते । यद्युपदेशइति वर्तते । धिनुतः कृणुतः । अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि । आर्धधातुकमधिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । अकारलोप । औत्व । औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्व । पुक्-

संघातभक्त इति पाठः । तत्रायमर्थः । कल्पशब्दस्य सम्बन्धि यत्पदं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य यो ऽवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः । धिनुत इति । एकवचने असत्यप्यकारलोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृतम् । आर्धधातुकोपदेश इति । सन्नियोगेन चाकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः । निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाव्यम् । नैष दोषः । णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते । रेफेणेति । यद्रूपं षष्ठी-

प्रतिषेध। पुक् च प्रतिषेध्यः। कारयति हारयति। आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति। पुक्प्रतिषेध। चङ्युपधाह्रस्वत्व। चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति। अचीकरत् अजीहरत्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इटो व्यवस्था। इटश्च व्यवस्था न कल्पते। आस्तरिता निपरिता। इडपि परादी रेफोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। अभ्यासलोप। अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः। ववृते ववृधे। अभ्यासस्य हलादिश्शेषो न प्राप्नोति। अभ्यासलोप। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्म ते पिपरुः। मा हि स्म ते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुकइत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वर। तादिस्वर। तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति। प्रकर्ता प्रकर्तुम्। तादौ च निति कृत्यतावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। कृदुपदेशे वाताद्यर्थमिडर्थमिति। तादिस्वर। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ अलो ऽन्त्यस्य॥५२॥ कि-

निर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः। यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदा व्यवधानाभावात् स्यादेवादेशः। आस्तरितेति। नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटो ऽव्यवस्था। प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्वं इडिति अनिष्टाव्यवस्था प्राप्नोति। गीरिति। अन्तरङ्गत्वाद्विलोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपो ऽयमादौ रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षो ऽत्र स्थितः। अलो ऽन्त्यस्य। किमिदमिति। ष-

मिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद् आदेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्तविशेषणम् । आदेशो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशो ऽन्तस्य प्रसज्येत । यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति नान्य इति । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत । यदि खल्वप्येषो ऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति अन्त्यविशेषणे ऽपि सति तन्न करिष्यते । कथम् । ङिच्च अलो ऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः * । अलो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्येति । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत ।

ष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः । यदि पुनरिति । प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे रहोरजसां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति । विरजीकरोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा भवन्तीत्यलो ऽप्याक्षेपादल्ग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः । वाक्यस्यापीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम् । न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुह्नामित्यत्रानडुच्छब्दस्यान्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति । यदि खल्वपीति । अवश्यकर्तव्यो ऽसौ योगो ऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते । अन्त्यविशेषणे ऽपीति । स्थाने विज्ञातस्येति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्तते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंक्रियते । आदेशो वा यो निश्चितः सो ऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंक्रियते । इतरथेति । यदि षष्ठीमा-

टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च* । किम् । अनिष्टं प्रसज्येत, टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सुष्ठूच्यते अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ङिच्च ॥५३॥ तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चालोन्त्यस्येति प्राप्नोति । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः* । तातङि ङित्करणं सावकाशम् । को ऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद्व वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्या-

---

त्वमनुसंक्रियेतेत्यर्थः । तत्र लवितेति दृच ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तन्न युज्यते । यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः सम्बन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या षष्ठी सा ऽन्त्ये ऽलि सा च स्थानेयोगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः । अनिष्टमिति । आद्यन्तौ टकितौ मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्यएवाल्यव्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ङिच्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादोनेकाल् शिदित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ङित्त्वस्यान्यार्थत्वसम्भवे सति दौर्बल्यात् सन्दिग्धोपस्थानोयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेस्य नास्ति । प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः । ङित्करणादिति । गुणवृद्धिप्र-

त् तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति। एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति। यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुप्रकरणएव ब्रूयात् तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति॥

आदेः परस्य॥५४॥अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः*। अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः। तस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादौ। अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। अस्तेर्भूः। भविता भवितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। अतोभिस ऐस्। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। इदम इश्। इतः। इह। आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अष्टाभ्य औश्। शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य॥५५॥शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदम इश्। इतः। इह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो

तिषेधार्थादिति भावः। एवं तर्हीति। अन्तरेणापि ङित्त्वमेरुरित्यत्र प्रकरणे तातिं विधीयमानेऽन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते। अनेकाल्। शित्करणादेवेति। सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति

भविष्यति । इदं तर्हि । जसः शी । जश्शसोः शिः । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् । विभाषा ङिश्योरिति। शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम्। कथम्। अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात्।असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। असति लोपे अनेकाल्। यदा अनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशः । तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशो ऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ।

इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाह्निकम् ॥

भावः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यतएव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः । अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेन्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथ वा सत्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम् । अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥५६॥ वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशोऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यात् । हन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा । अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्या-

---

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा ङित्किदिति भावः । न च स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता । अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्या‍द्विकल्पः । वा लिटीति विकल्पारम्भात् । संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः । तत्र को दोष इति । आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः । तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेनापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । वधेरेवेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः । बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनातिदेशपक्ष उपन्यस्तः । वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्त इत्यदोषः । ङित्किदिति तु संज्ञा न भवति न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात् । नहि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्रतिषिध्येत । किकिनौ लिट् चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः । स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः । आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः । क इदानीमिति । द्विविध आदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः । आनुमानिकश्चै-

त् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः । अल्विधिः । अलो विधिः । अल्विधिः । अलि विधिः । अल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति । न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यांयां वि-

---

रुरित्यादिः । अत्र हि इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणोकारान्तश्चादेशः । ततस्तिस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति । आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किं चिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारे ऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यतइति पदत्वसिद्धिः । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तो ऽवयवो ऽस्यास्तीति मत्वर्थीयो ऽकारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादाने ऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति । अथ वा ऽल्विधिशब्दवाच्यो ऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभः । केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः । द्यौः पन्थाः । हल्ड्यादिसुलोपो न भवति । अलि परतो विधिः । क इष्टः स इष्टः । हशि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधिः । द्युकाम इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति । उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति । अला विधिः । महोरस्केनेति । अयोगवाहानामट्सूपदेशात्सत्वं न भवतीति । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनलित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसं-

भक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सासा आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलमाश्रयते अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिः । अल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रदीव्य प्रसीव्येति । वलादिलक्षण इड् मा भूदिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । अन्यः स्थानी अन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् इष्यते च वधेरपि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात्स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति

स्काराय केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः । उत्तरपदलोप इति । अनलित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयतइति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं ह्यलाश्राय इति स्यात् । तस्मादाश्रीयतइत्याश्रयः । एरच् । अलाश्र योयस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अलाश्रयत्वाद्विधिरेवालित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोगएव उत्तरपदस्य लोपः । किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशः प्राप्स्यतीति भावः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूप-

गुरौ यत्कार्यं तद्द गुरुपुत्रे अतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे ऽतिदिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभते ऽसौ तत्कृतानि कार्याणि । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपविधिर्नाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति । यदयं युष्मदस्मदोरनादेशइत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । द्यौः पन्थाः स इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति । यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति । तस्मान्नार्थो ऽनेन योगेन । आरभ्यमाणे

त्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः । लोकत इति । लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः । उपाध्यायस्येति । प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद् व्यभिचाराभावात् । प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । नह्यप्रदर्शि-

ऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधे ऽविशेषणे ऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् *। अल्विधौ प्रतिषेधे ऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः । ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते । अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः*। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते । यद्येवमग्रहीत्

तद्विषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः । एवं तावल्लिङ्गेनाभिमतो ऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम् । इदानीं क्रियमाणेपि सूत्रे ऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह । अल्विधौ प्रतिषेध इति । प्रदीव्येतीड् न भवति इड्विधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितम् । तच्च क्त्वो ल्यबिति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम् । तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलो ऽपि आकारान्तोपि स्नात्वीतीकारान्तोपि दत्त्वायेति च यगन्तोपि इष्ट्वीनमिति मान्तोपि तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं कित्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशे ऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति भावः । ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव । अग्रहीदिति । ग्रहो

इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति । अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति । प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं ह्येषो ऽलमाश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषो ऽनलमाश्रयते इटं नाम । यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च । सत्याश्रये विधिरिष्टः॥ सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । किमतो यत्सति भवितव्यम् । प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्विधित्वात् । अल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः॥ न वा एष दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्राऽऽनुदेशि-

---

ऽलिटि दीर्घ इति दीर्घे क्तत इतिभावः । दीर्घविधौ ह्यच्परिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम् । इट् त्वजन्तराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति । तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वेत्यादावकितो ऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः । अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । विशिष्टं ह्येषो ऽनलमिति । इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद्ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः । अनियमाप्रसङ्गान्नियमफलाया अच्परिभाषाया अनुपस्थानात् । सत्याश्रय इति । आश्रीयतद्रत्याश्रयः । यथा वलादित्वमिड्विधौ । तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति । न वेति । अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं व-

कस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति । नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि । स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यम् । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण आदेशे आदेशिनि च । कश्चात्र विशेषः । आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः*। आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । वधक इत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति । पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशआदेशिनि च । आदेश्यादेशइति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम्*। आदेश्यादेशइति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप् । वृक्षाय

लादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते । तत्रानल्विधावितीति । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादिड् न प्राप्नोतीति । इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह । किं पुनरिति । आदेशोस्यास्तीत्यादेशी स्थानी । किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधो ऽथात्माचाश्रय इति विचारः किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ वा व्याप्तिरिति भावः । वधक इति । हन्तेर्ण्वुलि बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वधादेशः । स च हलन्त इति दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थनिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः । सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति ।

प्रक्षाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् । तिङ् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । तिङ् । कृदतिदिष्टम् । भुवनं सुवनं धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्रे इति यथा । तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति । यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति । तदपि कर्तव्यं भवति। अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः । ननु चोक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति । नैष दोषः । करोतौ तपरनिर्देशात् सिद्धम् । पिबिरदन्तः । वधक इ-

---

आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चैतत् । तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति लैगवायन इति अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् । किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः । आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तस्य तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा । तच्छेषस्य प्रतिषेधस्तद्द्वारक एव कार्ये युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवातिदेशापेक्षा । करोताविति । अकारस्य ह्यकारो मात्रिक एव

ति नायं ण्वुल् । अन्यो ऽयमकशब्दः किदौणादिकः रुचक इति यथा । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम्*। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम्*। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति । अनित्यविज्ञानं तु*। अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । भारद्वाजीयाः पठन्ति । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अनादेशत्वादादेशः स्थानिव-

---

न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योयमिति । हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः । एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः । तद्यथेति । छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यञ्जकः । एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः । तथा चेकारलोपेप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति । नाश्व इति । अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेन व्यवहारः । अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम् । एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे

दित्युच्यते । न चेमे आदेशाः । रूपान्यत्वाच्च । अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचत्यिति । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते । आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् । आदेशः स्थानिवदिति चेत्, तन्न । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् । योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयते इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदलिविधिप्रसङ्गः । आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो ऽल्विधिरिति कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येना-

---

तोर्विधानात् । तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः । न चेमे इति । तुशब्दादयः । एरु रित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योत्रादेश इति । इकारस्य उकारो नासावाश्रीयते पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयतइत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । नैतदिति । तिप् तस् झि इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा । अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः । यत्र प्राधान्येने-

लाश्रीयते। यत्र नान्तरीयको ऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति । अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्*। स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति । आदेशो हि नाम यो ऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । यत्सतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते । न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम्*। अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैवौत्तरप-

ति । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्यात्र विपरिणामासम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्य-

दिकानि ह्रस्वत्यानि । अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कं चिदुपदिशति । प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति । तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह । ये क्षीरिणोवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोऽस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं, नित्य एव च स्वस्मिन्विषये ऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । अपवादप्रसङ्ग-

---

शब्दो बुद्धिपर्यायः । सन्तीति । ङ्याप्पोरित्यत्र बहुलग्रहणात् । भूतपूर्वे चापीति । न च नित्यत्वविरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आम्रबुद्ध्या इति । अस्या अनन्तरमित्यर्थः । अपवादप्रस-

स्तु स्थानिवत्त्वात्*। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केपि अणि कृतं प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । उक्तं वा*। किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धमिति । अथ वा सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगेति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्ना शः श्नुरिति । तस्य दोषस्तयादेशउभयप्रतिषेधः*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेशउभयप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाद्व जसि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति ।

ङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः । कर्मण्यणिति । सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता आतोनुपसर्गे क इति कबुद्ध्या निवर्त्यते इति केप्यण्कृतप्रसङ्गः । विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थे, यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज् ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि नभं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विस्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तं, बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति । विस्रवःशब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्ययाभावः । यदयमिति । न च पित्त्व-

कथम्। मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं, कति तिष्ठन्ति। अत्रापि प्राप्नोति। अत इति वर्त्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति। सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम्। जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः*। जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घः*। ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। ङ्याब्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति। ननु च दीर्घादित्युच्यते। तन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान्। इदमपि सिद्धं भ-

---

निवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वम्। अनो नित्त्वाद् ज्ञापकात् पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। नह्यत्र पित्त्वस्य नित्त्वस्य वा विशेषो ऽस्तीति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। ताच्छील्यादौ विषये चानशि अनो नित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात्। तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति। कति तिष्ठन्तीति। परिहारान्तरसद्भावान्न षट्संख्यादिभ्य इति प्रतिषेधो ऽत्र नोक्तः। तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः। सदृशस्येति। प्रत्ययानुकरणं मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। एकस्मिन् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः।

वति। अतिखट्वाय अतिमालाय। याडाप इति याड् न भवति। अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिब्वासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्। नेत्याह। न तर्हीदानीं क्व चिदपि स्थानिवद्भावः स्यात्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रश्लिष्टनिर्देशात् सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम्। ङी ई ईकारान्तात्। आ आप् आकारान्तादिति। आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः *। आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। आत्थ अभूत्। अस्ति ब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति। आहेस्तावन्न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नाहेरीड् भवतीति। यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत। झलादिर्यो भूतपूर्व इति। यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात्। आथिमेवायमुच्चारयेत्। ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति। भवतेश्चापि न वक्तव्यः। अस्ति सिचो ऽपृक्तइति द्विसकारको निर्देशः। अस्तेः स-

---

भूतपूर्व इति। अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणादा इति च रूपसद्भावात्। लक्षणेति। अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः। झलादिरिति। णलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः। आथिमिति। ति-

कारान्तादिति । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः*। वध्यादेशे वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धितत्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । उक्तमेतत् । नायं ण्वुल् अन्यो ऽयमकशब्दः क्रिदौणादिको रुचक इति यथेति । इड्विधिश्च*। इड्विधेयः । आवधिषीष्ट । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति । आकारान्तान्नुक्षुक्प्रतिषेधः*। आकारान्तान्नुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्षुकौ प्राप्नुतः । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । ली ई ईकारान्तस्येति । भी ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः* । एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् । हतात् । भि-

---

णादयो हि सर्वे झलादय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः । आवधिषीष्टेति । यदः यच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङतिङ इति

ह्रात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियताम् एते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः*। त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित् त्रेस्त्रय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् त्रयादेशः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधिततद्बाधितमेवेति । आम्विधौ च*। आम्विधौ स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम् प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । स्वरे वस्वादेशे * । स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । श-

निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदेतदुदाहरणम् । क्व चित्तु यदा

तुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम इत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि शतैव विशेष्यते शता यो ऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति । गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु*। गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ इति वर्तते तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णित्त्वम् । चित्रगुः । चित्रगू । चित्रगवः । गोतो णिदिति णित्त्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्त्वात्वे न

बाधिषीष्टेति पाठः । उकारात् प्रभृतीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यतस्तत्र च वस्तुरन्तर्भूतः । यदीति । श्नाप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात् । शता य इति । न चात्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणे ऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणे ऽपि स एव विशेष्यतइत्यदोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावो ऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा ऽत्वप्रकृतिभावस्त-

भविष्यतः। स्वर। बहुगुमान्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। करोतिपिबत्योःप्रतिषेधः*।करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुरु पिबेति। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति। उक्तं वा*। किमुक्तम्। करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति ॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ॥५७॥अच इति किमर्थम्। प्रश्नो विश्नः। द्यूत्वा। स्यूत्वा। आक्राष्टाम्। आगत्य। प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियमाणे ऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्यूत्वा स्यूत्वा। वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति। अच इति वचनाद्भवति। नैतदप्यस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्राचत्वं

दायं प्रसङ्ग उक्तः। उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः। अचः परस्मिन्। अल्विध्यर्थमिदम्। तथा हि। वव्रश्चेति उरदत्वे कृते न सम्प्रसारणमिति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः। एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चितेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरो ऽस्माद्वचनाद्भवति। वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः। अच इति किमिति। अन्तरङ्गत्वादिति। अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदत्र नास्ति। यत्र हि युगप-

*बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानोपि आ ओत इत्यपाठः। अल्विधित्वेनैव स्थानिवद्भावाप्राप्तेः। किं त्वागोत इति पाठ इति यागेश्वरपण्डिताः।

भविष्यति । अथ वा यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कस्सीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य । अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये । युवजानिः वधूजानिरिति जा-

---

दाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तन्नैतदुपतिष्ठते । तत्रायं यत्नः । च्छ्वोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक्छकारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालो ऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वाद् । एवं च नङो ङित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति । स्वाश्रयमिति । नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः । वाय्वोरित्य दौ तु सत्यपि स्वाश्रये वल्त्वे बहिरङ्गत्वाद्यणो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः । द्यूत्वेत्यत्र तु नाजानन्तर्यइति असिद्धत्वनिषेधाद् यण् प्रवर्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत् । यो ऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । यो ऽत्रादेश इति । समुदायरूप ऊठ् । यश्चाश्रीयतइति । यणिवधावच् । नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशस्यावयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसम्भवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । ख्याआदीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति । घस्लादेशस्य लृदित्त्वादङर्थाज् ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः । युवजा-

याया निङ् अपरनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र वलूत्वं भविष्यति । अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपदिका त्रिपदिका । पादस्य लोपो ऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः । ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंज्ञा न, व्याघ्रपात् श्येनपादिति । इदं चाप्युदाहरणम् । आदीध्ये आवेव्ये । इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनान्न भवति । अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । बाभ्र-

---

निरिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जाशब्दस्याकारलोपो न भवति । अन्यथा ऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वमात्वस्य । व्याश्रयत्वात् । पुनरिति । यस्येतिलोपे सिद्धे पादश्शतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने सति लुप्यतएवाकारः कार्ये नाऽऽश्रीयते इत्यर्थः । ननु चाऽत्रापीति । यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः । आदीध्यइति । इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र

वीयाः । नैधेयः । हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयमेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ् ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत् स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्यो ह्रस्वादित्येव ब्रूयात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः माधवीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति । अथ वा यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः । आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । अथ

नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुक् तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच इति यण् न प्रवर्तते । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । यदयमिति । अग्ने वायो इति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्यो लोपः सिद्धः । खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विच् दृश्यते । बाभ्रवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते । यो ऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः । यश्चेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः । नैधेय इति । स्थानिवद्भावाद् अच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात् स्वाश्रयं हलत्वं न लभ्यते । यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं

विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तस्समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । बेभिदिता चेच्छिदिता। माथितिकः।अपीपचन्। बेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र

तु बाध्यतएव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्त्रो द्विपुत्त्रव्यपदेशं लभते । अचेति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्या विग्रहार्थं आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्यं कर्तव्यइति कार्यं च विधिरिति प्रश्नः । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् । नित्यत्वादल्लोपयलोपौ । तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उपदेशे एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति । द्विः प्रयोगश्च द्विर्वचनम् । अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः । माथितिक इति । यदा ठस्येक इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात् कादेशस्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् । अपीपचन्निति । झेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति झिरेवाऽयम् । तत्रान्तादेशे कृते चङकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानाद् न भवति । ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं द्वे गौरित्यादि सिध्यति । उच्यते । अचो यः पूर्वस्तस्मान्नि-

प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यांयां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सासा आश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्य्वोः, लोपोव्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अपरविधाविति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। आयन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति। दध्यत्र मध्वत्र। चक्रतुः चक्रुः। इह तावदायन्नासन्निति। इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति। धिन्वन्ति कृण्वन्ति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। दध्यत्र मध्वत्र। यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। चक्रतुः। चक्रुः। य-

मित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात्। तथाहि। गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति। विधिमात्रइति। अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः। अनाश्रीयमाणायामिति। कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः। आयन्निति। अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्। दध्यत्रेति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति। पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः। चक्रतुरिति। अत्र साच्कस्य द्विर्वचनमिति स्ववि-

णादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति, द्वाभ्यां देयं लवनम्। अत्रापि प्राप्नोति। द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोति। देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न प्राप्नोति। लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः। स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति। तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति। न वक्तव्यम्। पूर्वविधावित्येव सिद्धम्। कथम्। न पूर्वग्रहणेनादेशो ऽभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति। किन्तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति। अथ निमित्ते ऽभिसंबध्यमाने य-

---

धिर्भवति। ततश्च द्विर्वचने ऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति। नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते। उच्यते। निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात्। तथाहि। बेभिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः। एवं माथितिकः। अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम्। हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति। बाभ्रवीया इत्यत्र यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः। नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः। स्वाश्रया इति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रया इत्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः। द्वयोरेकस्य डतरच् देयमृणे किरतौ लवनइत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्थानि-

त्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति । किं पुनस्तत् । पद्व्या मृद्व्येति । बाढं संगृहीतम् । ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति । व्यवहिते ऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा । पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति एवमाट् भविष्यति । इह च न भविष्यति दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वो भूते शातनीं पातनीं

मित्तमिति । आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्द्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात् । पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः । नन्विति । व्यवहिते ऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यस्यानुपस्थानादिति भावः । भावसाधनस्येति । भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठी सम्बन्धसामान्ये विज्ञायते । इट् च नेति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः । स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः । पादिकमिति । पादो

च। नेतारावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च॥१॥ इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति। अकारलोपे कृते पद्भाव ऊठ् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। स्थानिवद्भावान्न भवन्ति। स्रंस्यते ध्वंस्यते। णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवतीति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। याज्यते वाप्यते। णिलोपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवतीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहित इति। न चाऽयं यजादिभ्यो विहित इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पद्व्या मृद्व्येति। परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। ईकारयणा व्यवहितत्वात्। स्थानिवद्भावाद्भवति। किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य। नित्यत्वात्। नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्य-

ऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक्। चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्पादित्वात्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः। उदकं वहतीत्यण् संज्ञायामुदभावः। अपत्ये इञ्। धारोभूतिर्नाम शिष्यः। तस्यामन्त्रणम्। शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष्। नेताराविति। शिष्ययोरामन्त्रणम्। न-

त्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्यैति । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनाऽपि सिद्धः स्वरः । कथम् । आरभ्यमाणे नित्यो ऽसौ । आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृते ऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । परयणादेशो ऽपि नित्यः । कृते ऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृते ऽपि । परश्चासौ व्यवस्थया । व्यवस्थया चा ऽसौ परः । युगपत्संभावो नास्ति । न चास्ति यौगपद्येन संभवः । कथं च सिध्यति । बहिरङ्गेण सिध्यति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति । एवं तर्हि यो ऽत्रोदात्तयण् तदाश्रयः स्वरो

येते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिञ् । असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भावः । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः । कर्त्र्यैति । कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् । अत उदात्तयणोनन्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद् यदात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः । इतर आह । परयणादेशोपीति । स एवाह । परश्चासाविति । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्लक्षणं

भविष्यति। ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या । ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या। सा चाऽप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा। पुरुषो ऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम् । प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूते ऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चाऽऽनुपूर्व्या ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दा-

---

पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते। एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था। प्रत्यङ्गवर्तीति। प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः। अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वाद्। अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः । प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात्। ततः सुहृदामिति। सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात्। ततः सम्बन्धिनामिति। अवश्यकर्तव्यत्वात्। सामान्यभूत इति। नित्येपि शब्दार्थसम्बन्धे अक्रमे ऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनासत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात्। तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यतइत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम्। ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समानमिति तदभिधीयते। द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा। सा ऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः। बाह्येनेति। कर्मत्वादिना। तद्धि क्रियापेक्षणात्

नामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः । पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । बहुखट्वक इति आपो ऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचः पूर्वविज्ञानादैचोस्सिद्धम्*। यो ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति ।

वाच्यम् । यो ऽनादिष्टादिति । अकृतएवादेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशनमादिष्टं तद् यस्य नास्ति सो ऽनादिष्टः । आदेश इति । ततश्च हलादेशो ऽपि स्थानिवत् स्यात् । यदेवाद इति । सादृश्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति । यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यचोकारात् पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति । नह्योकारात् पूर्वो यो वकारः

किं तर्हि। अन्यत्कर्तव्यम्। अन्यच्च न कर्तव्यम्। यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भविष्यति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य अच इति। तद्यथा। आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः। तस्य दिक्छब्दयोगे पञ्चमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः। तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः। अध्वर्व्वोः। लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धवचनात्सिद्धम्। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पद्व्या मृद्व्येति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो

स क्व चिन्निमित्तत्वेनाश्रितः। तत्रेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद् विभक्तावेव यण् भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेश इति। अतिदेश इत्यर्थः। ननु चैतदपीति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति।

भवति । तद्यथा । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति । तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च । तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । पद्व्या मृद्व्येति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वादिति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्छास्त्रे असिद्धं स्यात् अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति । काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्त्रधीनं हि । अथ वा वतिनिर्देशो ऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे ।

कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् । उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते । विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते । नेह भारोस्तीति । नह्यभावातिदेशे ऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति । अधीनमिति । अध्युत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोपमाने यवानां सत्ता ऽवगता स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्तावगतौ न सन्तीति । एवमस्यापि लक्षणस्य प्रति-

इह तावत्पद्व्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशे ऽपि भवति। इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशे ऽपि न भवतीति। किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य। कश्चात्र विशेषः। अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम्। अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकाननुदात्त। लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति। द्विगुस्वर। पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः। इगन्तकालेत्येष स्वरो न प्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यत्र। यत्प्रपुनीह्यत्र। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम्। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यो ऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भा-

---

लक्ष्यं भेदात् क्व चिद्भावो ऽतिदिश्यते क्व चिदभावः। किं पुनरिति। अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः। मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः। तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम्। यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयतइति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम्। लुनीह्यत्रेति। हेरपित्त्वादुदात्तत्वम्। तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यात्। स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशे ऽपि सिद्धः स्वरः। पञ्चारत्न्य इति। जसा-

वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिध्यति। श्लेष्म३घ्न पित्त३घ्न द३ध्यश्व म३ध्वश्व। हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्वविधिः संयोगः। किं तर्हि। पूर्वपरविधिः संयोगः। एकादेशस्योपसंख्यानम्। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आयसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे। एकादेशे कृते नुमानौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति। उभयनिमित्तत्वात्।

दिषु छन्दो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। यत्प्रलुनीह्यचेति। यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः। तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाभावाद्गतिनिघाताप्रसङ्गः। एतच्च सर्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम्। श्लेष्म३घ्न इति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। ननु चेति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रये ऽपि दोष इत्यर्थः। न वेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्वमात्रस्येति पक्षो ऽत्र स्थितः। अवीवददिति तु चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमाने ऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यतएव। तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्यइति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः। आयसा-

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायम्। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते अचोश्चायमादेशः। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। उभयनिमितत्वादिति। इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततो ऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम्। तद्यथा। गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति। यदप्युच्यते। उभयादेशत्वाच्चेति। इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति। अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति उताहो न। कश्चात्र विशेषः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशः। हलचोरादेशःस्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः। विंशकं विंशं शतं विंशः। स्थूलादीनां यणादिलोपे ऽवादेशः। स्थूलादीनां

दिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः। पादे उदवाहे इत्यत्र ऊावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः। अचोश्चेति। अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेति वदविवक्षितत्वात्। इह यस्येति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषणात्। द्वयोरिति। वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः। अथ हलचोरिति। उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः। उरण् रपर इत्यत्राणनण्समुदायो ऽकङादिरादेशो रपरो न भवति। नाग्लोपीत्यत्र त्वत्यरराजदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति। अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति। विंशकमिति। विंशतिच्चिंशद्भ्यामिति ड्वुन्। विंशमिति। शदन्तविंशतेश्चेति डः।

यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् । केकयमित्रय्वोरियादेशएत्वम् । केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिध्यति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीत्येत्वं न सिध्यति । उत्तरपदलोपे च । उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति यणादेशः प्राप्नोति । यङ्लोपे यणियङुवङः । यङ्लोपे यणियङुवङो न सिध्यन्ति । चेच्यः । नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः । पोपुवः । अचीति यणियङुवङो न सिध्यन्ति । अस्तु तर्हि न स्थानिवत् । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः* । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति । नैष दोषः । न धातुलोपआर्धधातुकइति प्रतिषेधो भविष्यति । किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भ-

विंश इति । तस्य पूरणे डट् । स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत् । स्थानिनो ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाप्रसङ्गः । कैकेय इति । नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योऽत्राश्रीयते नासावादेशः । यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत इति न्यायान्नास्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्धैतन्नाश्रितम् । दधिसक्तव इति । सामानाधिकरण्याधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति । तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् । चेच्यः । नेन्य इति । उतोचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः । अस्तु तर्हीति । अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच् स्थानित्वेनो-

वति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः* । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्म३घ्न पित्त३घ्न द३ध्यश्व म३ध्वश्व । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे* । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोप इति । क्तलोपे लुग्वचनम् * । क्तलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति । हन्तेर्घत्वम् * । हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः* । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्ज-

---

पात्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः । किं पुनरिति । यत्र कार्यं स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः । गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते । द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते । अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्ङितीति । भाष्ये तु वरेशब्दोपि पठितस्तत्रायं भावः । यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति । अदुग्धेति । क्तस्य अलो ऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थनिवद्भावाद् झलो झलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुह्वहीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याझल्त्वात् । घ्नन्तीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यवधानाश्रयणे तु हन-

घ्यादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। निराद्य समाद्य। अदोजग्धिर्ल्यप् ति कितीति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति। यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः*। यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। यलोप। वाय्वोरध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति यलोपः प्राप्नोति। उलोपः। अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम्। नित्यं करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति। ईत्वम्। अलुनि आशाम् अलुन्याशाम्। ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकात्व। अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम्। ये विभाषेत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति। रायात्वप्रतिषेधश्च*। रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। रायि आशाम् राय्याशाम्। रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति। दीर्घे यलोपप्रतिषेधः*। दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सौर्यं नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति। अतो दीर्घे यलोपवचनम्*। अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः। गार्गीभ्यां वा-

---

नादिष्वतिप्रसङ्गः। निराद्येति। आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति। न च जग्धौ णिराश्रितः। आदिग्रहणाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः। यणादेश इति। बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणेनैतदुच्यते। अजज्ञीति। जन जनन इत्यस्माद् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम्। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माद्वा श्यन्। छान्दसत्वात् श्लुः। सौर्यीति। तेनैकदिगित्यण् ततो मत्वर्थीय इति। सौर्यं इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति। यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते। गार्गीभ्यामिति। गोत्रस्त्रिया इति णः सङ्घाङ्कलक्षणेष्वित्यण् वा। अनातीति

त्साभ्याम् । दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धिते ऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति । सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति । अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तम् अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः द्विर्वचनादयश्च क्त्वलोपे लुग्वचनं हन्तेर्घत्वमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति । यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । उच्यन्ते न्यासएव । क्त्वलोपे लुग्वचनमिति । क्रियते न्यास एव । हन्तेर्घत्वमिति । सप्तमे परिहारं वक्ष्यति ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते । तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति । नैष दो-

---

प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः । सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद् यत्नात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्तु सिध्यन्तीति भावः । अत एव पक्षान्तरोपन्यासः । अथ वेति । न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् । उच्यन्तइति । अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियतइति । अदुहद्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम् । न पदान्त । वेतस्वानिति । भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसश-

षः । भसंज्ञा ऽत्र बाधिका भविष्यति तसौ मत्वर्थइति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम् । ननु चैवं विज्ञायते यस्संप्रति पदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात् । अयं च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनः । विधीयतइति विधिरिति । अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति । इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति । अस्ति पुनः किं चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम् । आ-

---

ब्दात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यतइति पदान्तताया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः । तसौ मत्वर्थइति । तदस्मिन्नस्तीत्यनेनैवार्थे ड्मतुप् न निर्वृत्तादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते । अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात् सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः । ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ् ऊङनूङोरेकादेश आदिवद्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोच्चारणं चातन्त्रम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् ।

कर्मसाधनस्येति । संप्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदर्थः । षडि-

होस्विद्धोषान्तमेवेति । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति । यो ऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते । षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति । वाचिकस्तु न सिध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः । षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वा-

---

कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् । इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येतिलोपे षषित्ययं शब्दोन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञात्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद् बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः । वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानि-

---

कश्चापीति । अत्रैकादेशाल्लोपान्तं सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाप्रवृत्तिस्तदनन्तरन्त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपे इकनिमित्तभत्वेन समासान्तर्वर्त्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वादस्यापि निवृत्तेः षडिकासिद्धिः । न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येतिप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्द्वारकपरंपराया वक्तुमशक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणाद् भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परंपरा गृह्यते इति भत्वे निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेपि षान्ते प्रदत्वस्याव्याघातेन न दोष इत्याशयः ।

चिकषडिकौ न संवदेते । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति । कथं वेतस्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः । पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति । अथ वा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम् । भसंज्ञा नाम । वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते ऽप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । कथं तर्हि वरे

वत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः । न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सग्धिर्बब्धामिति सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किं चित्कार्यं विधेयम् । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः। षडिकस्तु षषष्ठाजादाविति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः। उभयत इति । यस्मात् स्वादिविधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् । पदेऽन्त इति । न च ड्मतुप्प्रत्ययः पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथैवेति । यचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च

अवर्णलोपविधिमिति । आतो लोप इटि चेत्येतं प्रतीत्यर्थः ।

अयलोपविधिं प्रतीति । किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति । अथ वा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सौरी बलाका । नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्यः । नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्*। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । स्वर । आकर्षिकः । चि-

---

पदमिति वर्तते तेन पदं सञ्ज्ञं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भत्वाद्रुत्वाभावः सिद्धः । कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् क्विप् यगन्तात्तु क्विब्न भवति । उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्यतइति। सौरीति। एकोऽण्यकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात्। स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणि लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति। आदित्य इति। अदितेः सास्य देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति लोप इष्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिध्यति। ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः । आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठल् । यस्येति लोपस्य

कीर्षकः । जिहीर्षकः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । पञ्चारत्नयो दशारत्नयः । स्वर । दीर्घ । प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्योः । गिर्योः । दीर्घ । यलोप । ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाय्वोरध्वर्य्वोरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपोऽपि प्रकृत आदेशोऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्ये-

---

स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्त्वादनन्तरस्य स्वरभाजस्संभवादव्यवधाने न स्यात् यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यवध्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादन्तरालस्थान् सतोप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः । यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । छलो लित्करणाद् व्यवधानेपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः । प्रतिदीव्ने ति । रेफवकारान्तस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते । इह हि लोपोपीति । प्रकृतः । प्रस्तुतः । आनुपूर्व्येणेति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः । सकृच्च श्रुतो द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः । अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आवर्तते । तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते । तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवात्र तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् । पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति

णापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्*। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्वौ किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः । पिपठीः। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि । लावयतेर्लौः । पावयतेः पौः । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्यये लौः स्थानिवद्भावाण् णेरूण् न प्राप्नोति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति। एवमपि न सिध्य-

कानि सन्तीति । तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते। स्मृतिशास्त्रत्वाच्चास्य एतावन्तोर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात्तु लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपप्लवतइति सिद्धमिष्टम् । अनड्वाहमिति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबन्धः। लौरिति। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दूण् न स्यात्। अकृत्वेति। णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यवादेशः। एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम्। तत्त्वाश्रितेन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः । लवमाचष्टइति ।

ति । कथम् । क्वौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूण् न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । बिम्बं बदरम् । नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । न चात्र यजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति

क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति । बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तस्य फले लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथ वा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः । आमलकमिति । वृद्धत्वाद् मयटो विधानाद्भत्वाभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः, किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । य-

प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति। ठक्छसोश्चेत्युच्यते। न चात्र ठक्छसौ पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः। किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः। दशेन्द्रः। पञ्चाग्निः। दशाग्निः। उपधात्वे किमुदाहरणम्। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि सौरी बलाका। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पारिखीयः। चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। न-

द्यपिपुंवद्भावेसिद्धस्वप्रत्ययविधावित्यस्तितथापियचभाविभत्वंतत्रपुंवद्भावः। इहतु लुकिभत्वाभावात्कुतःपुंवद्भावः। किंतर्ह्यन्येऽपीति। यत्रपुंवद्भावोनास्तिपञ्चेन्द्रइति। साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीष्संनियुक्त आनुक् श्रूयते यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति। अथ वा यस्येतिलोपप्रसङ्गः। लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्यइति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। अस्लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात्। पारिखीय इति। परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिव-

योसौणाविति। णेर्णिच्युपसङ्ख्यानमिति सिद्धमेतत् वक्तृभेदान्न दोष इति तत्त्व, मत

नु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम् । विशेषत एव तद्वक्तव्यम् । क्व । प्रत्ययविधाविति। इह मा भूत् पटयति लघयति । कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्कः । मर्चयतेर्मर्कः । नैतद् घञन्तम्। औणादिक एष क प्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् । एतदपि णिचा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। पूर्वत्रासिद्धे च*। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । क्सलोपः सलोपे । क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति । दधस्तथोश्चेति चकारो न कर्तव्यो भवति । हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति । अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः।

त्त्वात् पारिखे भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादितिच्छो न स्यात् । क्सलोप इति । अदुह्वह्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः । चकारो न कर्तव्य इति । झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। पापक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः।स्कन्दयतेः स्कन् काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः । दोहयतेर्धोक् । लेहयतेर्लेट् । उणादीनाम-

---

एवञ्ज्ञापकात्प्रायोगिकमच्स्थानिकादेशत्वमेवाचःपरस्मिन्नित्येतत्प्रवृत्त्युपयोगीति

द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति। किमविशेषेण। नेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्जम्*। वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काक्यर्थं वास्यर्थम्। स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति। लत्वम्। निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति। णत्वम्। माषवपनी। व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति। न पदान्तद्विर्वचन॥ द्विर्वचनेऽचि॥५९॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम्*। आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः। किंवतः। आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्राभ्यासरूपम्*। तत्राभ्यास-

व्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योरित्यत्र दीर्घाभावः। माषवपनीति। समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति। द्विर्वचने। अचः परस्मिन्नित्यत्र यो ऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम्। साच्कस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात्। तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम्। आदेश इति। कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः। चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं

बोध्यम्। वरेयलोपस्वरवर्जमिति। सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात्त्रैपादिका एव गृह्यन्ते इति भावः। नन्वेवं यङन्तात्सिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा चिणि अशंशामि अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न। णेर्णिच्युपसङ्ख्यानादशामीत्यस्य सिद्धेः अशंशामीति तु यङ्लुगन्तात्सिचि भविष्यति। नहि यङ्यङ्लुकोः स्वरे रूपे वा विशेषः। आह्नितमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणान्न दीर्घ इति दिक्। अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्थभाष्य-

रूपं न सिध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य* । यदयमज्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघ्रीयते । देध्मीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततो ऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नाऽर्थो ऽज्ग्रहणेन भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् । तत्र गाङ्प्रतिषेधः* । तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाङ्लिटीति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम्* । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्तत् । एजन्त । जग्ले मम्ले । दिवादि । दुद्यूषति सुस्यूषति । नामधातु । भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्सन् बिभवनीयि-

---

द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति । अथ हीति । कार्याऽतिदेशे हि घ्रीध्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन । नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः बप्सौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दसस्यैवोपधालोपः । छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते । अधिजगइति । कृते एत्वादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ्-

---

प्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयन्ति एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः । कात्स्न्र्यमिति । न च स्कोरिति सूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । झलो लोपः संयोगान्तलोप इत्याष्टमिकभाष्येण

षति । एवं तर्हि प्रत्ययइति वक्ष्यामि । प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् *। प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दधि त्रपु संप्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्घृतम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते । अथ वा अकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति । कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतः । न पदान्तद्विर्वचनेति । द्विर्वचननिमित्ते अ-

भवत्यजादेशः । कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । जग्लइति । श्लिष्टद्दशे आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः । द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्लइत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते । दधि त्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तच्च द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते । अथ वा अधिकरणे ल्युट् । द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ।

संयोगादिलोपे तदसंबन्धबोधनात् । त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति

चि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशो ऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचने। द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेत्णौ स्थानिवद्वचनम्*। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेत्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुक्षावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्ज्यपरे वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भाव-

---

एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह। अथ वा अकार इति। एवमपीति। एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य चाज्विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति। स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याचिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचनइत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सहविवक्षाभावे ऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः। अथ वैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लभ्यते। ओः पुयण्ज्यिष्विति। नहि णौ कृतस्य

भाष्याभिप्रायः। णौ स्थानिवदिति। अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः। यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिरत एव ह्रस्वस्य पितीत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु णौ पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात्पुस्फार-

स्य*। यदयमोः पुयण्ज्यपर इत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति । यद्येतज् ज्ञाप्यते । अचिकीर्तत् । अत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाः पुयण्जयः । कथंजातीयकाश्चैते । अवर्णपराः । कथं जग्ले मम्ले । अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेधः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतुर्जग्मुः । आटिटद् आशिशत् । चक्रतुश्चक्रुरिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इ

स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तो ऽभ्यासः संभवति । पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवाऽनेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणाद् यणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकात्सौ कृतस्य स्थानिवद्भावो ऽनुमीयते । ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि । नैतदस्ति । येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात्से रेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः । पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः । नहि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ निन्यतुरिति कथं नह्यत्रेयङ् परिगणितः । एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायाद् यणाऽत्र भवितव्यमितीयङ् न

यिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफलन्तु तावयिषतीत्यादि । वक्ष्यति हीति । दाश्वान्साह्वानिति सूत्रे ।

ति । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुशरादेरभ्यासस्येति । ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति । ममापि तर्ह्युत्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्ति चेति । इत्वमपि त्वया वक्तव्यम् । यत्समानाश्रयं तदर्थम् । उत्पिपविषते संयियविषतीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् । द्विर्वचने ऽचि ॥ इति श्री-

---

प्रवर्ततइति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणा सिद्धम् । ओदौदादेशस्येति । ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादिस्थस्य यो ऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः । यथा चुच्यावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति शुश्रावयिषति । पुस्फारयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्वम् । अत्र च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये ऽस्ति एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य प्राप्तावामुत्वं विधीयते । ननु च त्वयापीति । ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्ववादी तु ओः पुयण्जीति न पठति सन्यत इतीत्वस्य सिद्धत्वात् । परार्थमिति । इत्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वमुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ममापीति । उत्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यतइत्यर्थः । तत्रायं न्यासः । उत्परस्यातः । तिच ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरिति अभ्यासस्येति वर्तते । इत्वमपीति । यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात् । पवतेर्यौतेश्च सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्द्धेति चेटि कृते परत्वाद्गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्वं वक्तव्यम् । तथा जिजावयिषतीत्यत्रेत्वविधानार्थं वक्तव्यम् । तस्मादिति । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यतइति तत्र द्विर्वचने कृते यथा प्राप्तं

मद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम्॥अदर्शनं लोपः॥६०॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति। इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चादर्शनं भाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम्*। किमुक्तम्। अर्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इति। सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु च सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया ऽदर्शनं भाव्यते। सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्*। सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति। किं कारणम्। सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्। सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न दृश्यते। त्रपु ज-

भविष्यति। तदयुक्तम्। यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः। अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्तव्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम्। अदर्शनं लोपः। अर्थस्येति। स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः। इतरेतराश्रयमिति। विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ। इतिकरण इति। इहापि स एवानुवर्तते लोपइत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वार्थस्य संज्ञा न शब्दस्य। सर्वप्रसङ्गस्त्विति। यदि स्वभावतो ऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यानमात्रं क्रियते तदा सर्व-

* त्रपु इत्यत्रेति। सोमसुत्त्रपु इत्यस्योपलक्षणमिदम्। यत्तु विवरणे ऽनि-

तु इत्यत्राणो ऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः*। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । ञ्णित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः । क्विपस्तर्ह्यदर्शनम्। तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति

स्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः । ञ्णित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न तत्प्रत्यय इति । ञ्णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः । अनाङ्गं कार्यं चोदयति । क्विप इति । त्रपु इत्यत्र क्विपो ऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते । ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधाना-

* यमप्रसक्त्यभावान्न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदाद्युपस्थितिरित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अतदादावतिप्रसङ्गस्यैवानियमप्रसक्तित्वेन तदुपस्थितेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते। चाह लोप एवेत्यवधारणम्। चादिलोपे विभाषा। अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति। अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमानेकथमेवैतत् सिध्यति। को हि शब्दस्य प्रसङ्गः। यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते। अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव। कथं ग्रामणीः सेनानीः। योत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥६१॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लुमतिप्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्*। लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते। अप्रत्ययस्यैताः मा भूवन्निति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम्। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणा-

---

दर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गो ऽस्तीति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते। चादिलोपइति। ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात्। अथेति। अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः। क्विपा ऽसौ बाध्यतइति। सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणो ऽत्र प्रसङ्गाऽभावः। प्रत्ययस्य। प्रत्ययग्रहणमिति। लुगादिविधौ क्व नित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्व चिदनुवर्तते क्व चित्सामर्थ्यात्प्रतीयतइति प्रश्नः। अप्रत्ययस्येति। अविद्यमानः प्रत्ययो ऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम्। गोरपीति। पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग् भविष्यति न तदन्तस्य। गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ

उक्तमिति। नवेति विभाषेत्यत्रेत्यर्थः। गोरपीति। गोस्त्रियोरिति समुदायानु-

न्न भवति। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। योगविभागात् सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। गोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततः स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम्*। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुम्भवतीति। स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रियमाणे ऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्मा भूदिति। कमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। नैष दोषः। उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। स एषो ऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं

गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः। ननु स्वभावतो ऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतो ऽप्रवृत्तिः। नैष दोषः। शास्त्राऽनुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्। प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत् प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। छयतावेवाऽत्र निर्देष्टव्यावित्यर्थः। उणादय इति। अतः कृकमिकंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्व चिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइत्यर्थः। यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः। स एषो ऽनन्यार्थ इति। प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थो

वा कर्तव्यम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु* । षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य । क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिञोस्तद्राजस्य यञञोः शप इति । इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति । अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्चेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात्* । सर्वादेशार्थं तर्हि प्र-

---

ऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् । सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्त्तते । द्वावेवादेशौ

वृत्तेरिति भावः । प्रकृतमिति । अत एव लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतठक एव लुगि-

त्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथास्युः । अथ क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचनप्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति । उत्तरार्थं तु *। उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति ।

विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति न सिध्यति । अदृष्टत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रे ऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति । भाष्यकारस्तु तदर्थं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेपीति । अलोन्त्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोन्त्यविधिर्बाध्येतेति ।यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्पते अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते । द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेपि व्यपदिश्यते यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणव्यपदेशः । गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् ।

आश्रीत संशयरूपोषेणागमीयेति॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥६२॥प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैहतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्ते ऽपि भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्रौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति स मा भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भ-

---

अ.घ्नोतेति। परत्वादुपधालोपे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् । प्रत्यय । प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यतइति भावः । सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यै तदुच्यते । सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते । नैवमिति । संदेहे ऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे स्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात् । सति प्रत्ययइति । प्रत्ययशब्दो ऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामणीरित्यत्र

वति लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति। जगत् जनगदित्यत्र तुग् न प्राप्नोति। लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन। कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम्। बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गस्तुक्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संशयस्पोषेणाग्मीय। पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम्। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। वर्णलक्षणं मा भूदिति। गवे हितं गोहितम्। रायः कु-

---

क्विपि सति तुग् दृष्टः ह्रस्वाभावात्। कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः। जगदिति। द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्विप् अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः। गमः क्वावित्ययं हि लोपो ऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। भिन्नविषयत्वाच्च येन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वस्मिन्न्यायेनैव विलोपः स्यात्। तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः। अपि तु विलोपे कृते। अन्यतरदिति। एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम्। वर्णलक्षणमिति। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः

---

* भिन्नविषयत्वादिति। वार्तिकमते एतत्। भाष्यरीत्या विषयभेदे ऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यमिति विवरणम्। अन्ये तु भिन्नविषयत्वादित्यस्यैतदतिरिक्तविषयत्वादित्यर्थः। अनित्यत्वादत्राप्रवृत्तिरिति यावत्। अनित्यत्वे ज्ञापकं चेदमोम इति सूत्रम्। अनुत्पत्तेरन्वाख्यानं तु न बाधं प्रतिबध्नाति। लुकाप्यनुत्पत्तेरन्वाख्यानेनान्तरङ्गाणां प्राप्तेरेवाभावे ऽन्तरङ्गानपि विधीन्नित्यादेरुक्तिसंभवस्यैव विलयापत्तेः। तस्मादनित्यत्वेनैवात्राप्रवृत्तिर्न्यायस्य वक्तव्या। प्रवृत्तौ दोषमाह। सति त्विति। इति व्याचख्युः।

लं रैकुलमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य*। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इहैव स्यात् गोमन्तौ। गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुक्युपसंख्यानम्*। लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्च सप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानम्*। लोपेहि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति।

प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्। सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते। अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्धधातुकइत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति। तेन सुधे सुकरिति भवति न तु सुधीसुकीरिति। किमर्थमिति॥ स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्त्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतो वेति। शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति। अल्विधित्वात्। लुक्युपसंख्यानमिति। तक्रकौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भा-

ति बोध्यम्। शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचितः। अस्ति प्रयोजनमेतदिति। उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काक्वा प्रश्न इति बोध्यम्।

न वा ऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्*। न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्यपि भविष्यति । यद्येवम् । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम्*। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः*। तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अस्ति हन्ति । श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति । न वा पृथक्संज्ञाकरणात्*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भवि-

---

वः । लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते । न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र लुकि श्लुविधिरिति । उपलक्षणं चैतत् । तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति जुहोतीति । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः हरीतकीति । लुक् तद्धितलुकीति । तथा लुकि लुप्विधिः लवणः सूप इति युक्तवद्भावः स्यात् । न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धे ऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयतइति तद्भावितग्रहणं सिध्यति । विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ।

---

* तद्भावितेति । अत्रेदं तत्त्वम् । लुगादिपदानां लुगादिपदप्रयोज्यदर्शने च खण्डशः संकेतः खण्डशः सङ्केतस्थले च प्रमुष्टखण्डान्तरस्याप्यन्वयबोधस्य प्रसिद्धत्वात्प्रकृते विधेयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयेभ्यो लुगादिपदेभ्यो दर्शनमात्रावगाही बोधः। अन्यत्र तु खण्डद्वयावगाह्येवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

ष्यति। तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्। तत्र को दोषः। अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। ननु चात्रापि न वा पृथक् संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम्। यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत। तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति। अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम्। किम्। लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति। लुमति प्रतिषेधाद्वा*। अथ वा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति। सतो निमित्ताभावात्प-

यथैवेति। तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत्। लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन्। गोमतीति। च्विलोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात्। महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्व चिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्व चित्प्रकृतेः। ननु चात्रापीति। लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति। लोपमात्रे मा भूदिति। यथागोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम्। सतो निमित्ताभावादिति। निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते

एवं लोपेति। लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत्। अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाभावः। एतत्। वक्ष्य-

दसंज्ञाभावः*। सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्याद्व राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत् प्रत्ययआसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एव सुबन्तं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति*। तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्व । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यव-

---

तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति। सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्ते पि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात्। अस्तु तस्य इति। द्वे चात्र पदसंज्ञे। एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्ते पि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति । सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः। राज्ञ इत्यत्रावधिभेदाङ्गसंज्ञयावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये। एकापवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः। अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति। यथा अत्यणेडितीमागमः। तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्ते पि प्रत्यये विधीयन्ते इति क्रमाभावात्पौर्वा-

पन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते। अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति। तदेकयोगलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते। सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिसंज्ञा ऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। सत्तामात्रमनेन क्रियते। यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानिसंज्ञा ऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। नहि का चिद्धन्तेस्संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत। हन्तेरपि संज्ञास्ति। का हन्तिरेव। कथम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धम्*। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति।

पर्यं न प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशौ विधीयेते। सिद्धं त्विति। अन्यो भावोन्यद्वस्तु। स्थान्यपेक्षयादेशः। अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित् कृत्प्रत्यय इत्यादिः स लोपस्यानेन विधीयते ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति। हन्तिं स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते। न तु कां चित्संज्ञामाश्रित्येति भावः। नहीति। यद्यपि धातुसंज्ञा ऽस्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते। हन्तेरपीति। आङो यमहन इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञा ऽतिदिश्यते। चित्रायां जातेति। चि-

भसंज्ञा । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । ङीप् । चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाम्नन्तादितीकारः प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । ष्फ । वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । गोरात्वम् । गामिच्छति । गव्यति । प्रत्ययलक्षणेनामि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । तस्य दोषो ङौ नकारलोपेत्वेम्विधयः *। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । ङौ नकारलोपः । आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञा ऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इत्त्वम् । आशीः । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्त्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इम् । अतृणेट् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भ-

---

च्चारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक्। टिड्ढाणञित्यत्रात इत्यधिकारात् ङीपोऽल्विधित्वम् । वतण्डीति । यथा आवट्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः । गव्यतीति । औतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम् । चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति ङेर्लुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं

वति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वेमडाट्श्नम्विधयः* । अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम् अमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ श्नम्विधिरिति प्रयोजनानि । नुम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । अमामौ । हे अनड्वन् अनड्वान् । गुणः । अधोक् अलेट् । वृद्धिः । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । इम् । अतृणेट् । अडाटौ । अधोक् अलेट् ऐयः औनः । श्नम्विधिः । अभिनो ऽत्र । अच्छि-

---

जायते । परत्वाद्दीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्ते ऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः । अनड्वन्निति । पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम् संबुद्धाविति पूर्वमम् प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् । ऐय इति । इयर्तेर्लङ् तिप्शपः

माणवाक्यार्थरूपम् । पर्यवपन्नानि । मृतानि । अप्राप्तानीति यावत् । एकयोगलक्षणानि चेति । तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्त इत्यर्थः । कानि पुनरिति । पूर्वमेतत् सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रश्न इति न पौनरुक्त्यम् । अत एव सदन्वाख्यानादिति प्रागुच्चरितम् । आद्यु दा-

नो ऽत्र । अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपो ऽप्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । लोपो ऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन् पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोपउदाहरणानि तानि न स्युः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यो ऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं ङौ नकारलोपेत्वेमूविधयः । भसंज्ञा ङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषः*। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषो भवति । भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति । ङीप्यपि नैवं विज्ञायते अण्णन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि अण्यो ऽकार इति । ष्फे ऽपि नैवं विज्ञायते । यञन्ताद-

---

ग्लु द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् । श्नान इति । उन्दे-र्लङ् सिप् श्नम् श्नान्नलोपो दश्चेति रुत्वम् । न च लोप इति । दिशिरुच्चारण-क्रियो न च लोप उच्चार्यते अभावरूपत्वात् । लोपो ऽपीति । प्रतिपादनक्रियो ऽत्र दिशिरिति भावः । अण्यो ऽकार इति । अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणेव । सर्वस्याण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाकाररूपादण इति विज्ञायते । अथवा ऽण्यो ऽकार इति अणा ऽकारो विशेष्यतइति वर्णनिमित्तो

कारान्तादिति । कथं तर्हि । यञ् यो ऽकार इति । गोरात्वे ऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति । क्रियतएतन्न्यास एव । न ङिसंबुद्ध्योरिति । इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत् । शास इत्वे आशासः क्वाविति । इम्विधिरपि हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अचि नेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो ऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः । सौर्मनसी अलोमोषसी इत्येष स्वरो मा भूत् ॥

ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः । यञ् योकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अथ वा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् । अच्यमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः । क्रियतएतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः । शास इत्वे इति । कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति शास् अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । सौर्मनसी इत्यत्र त्वनिमस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादसम्प्रत्ययस्याप्रत्ययस्य गृह्यते इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानि-

न लुमताङ्गस्य ॥३३॥ लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानम्*। लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। किमविशेषेण। नेत्याह। सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्*। सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा। सर्वस्वर। सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। आमन्त्रितस्वर। सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत। आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्स्वर। मा हि दातां मा हि धाताम्। आदिः सिचो ऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ञ्निकिल्लुकिस्वराः*। ञ्निकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा

वद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात्। न लुमताङ्गस्य। लुमतीति। लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः। एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः। यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। दधि तिष्ठति तिङ्ङतिङ इति निघातः। अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् ञ्नितिकित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः। सर्वस्तोम इति। सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयतइत्येकपदस्वरो भवत्येव। सर्पिरिति। सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोपि घृतादित्वादन्तोदात्तः। नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात्। माहिदातामिति। गातिस्थाघुपेति लेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम्। ञ्निकिल्लुकीति। इकार उच्चारणार्थः ञ्नित्कितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरानिवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्निकित्स्वरा इति। प्रतिषेधमित्यध्याहारः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति। देवपथादित्वात्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्रय

वत्सा बिदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति। इह चात्रयः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि*। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्येष स्वरो मा भूदिति। अह्नोरविधौ*। अह्नोरविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रो ऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ*। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीतिवक्तव्यम्। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्व-

---

इति। राशदिभ्यां त्रिप् अदेस्त्रिर्निंत्रेति त्रिबन्तो ऽत्रिशब्द आद्युदात्तः। पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे तु दीर्घाह्ना निदाघ इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाह्ना निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वे सत्युत्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्। तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्था या विभक्तिः लुप्ता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्माद् यजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य। दधिसेचाविति। देध्नः सेचाविति

त्तत्वं मा भूदिति। एवञ्च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति भावः। अत्रिशब्दादितश्चानित्र इति ढकोत्रिभृग्विति लुक्। प्रतिषेधो मा भूदिति। ते-

लिहा परमश्वलिहे । पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति । अपदादिविधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ लुमत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सिति शाकलं नेति । एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि प-

---

षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात् । कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिर्न त्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्न त्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शआदित्वादचि कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोसवर्ण इत्यत्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो विधीयते तत इदम इश् यस्येति लोपः । यस्माद्य इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ वि-

---

नापर्युदासत्वं सूचितं तदुपपादयति । पदस्येतीति । पदस्येत्यधिकृत्य यानि

रमदिवा परमदिवे। दिव उदित्युत्त्वं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तम् उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च । नः क्ये। नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवतीति यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च। सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति । यस्मात्स्वादिर्विधिस्तदादि सुबन्तं च । यचि भम् । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति । यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । इह तर्हि परमवाक्। असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः । या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा । या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीत् । अनया

ह्रित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्वचने ऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत् । उत्त्वमिति । उत्त्वविधावेङः पदान्तादिति पदाधिकारः । वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति न च कर्णशब्दो अच्प्रत्ययान्तोऽस्ति अर्शआदिषु हि स्वाङ्गाद्धीनादिति पठ्यते तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची । तत्तर्हीति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत् । यचि भमिति । ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाभावः । इह तर्हीति । असर्वनामस्थानइति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात् कुत्वाप्राप्तिः । सत्येतदिति । अवधिभेदात्संज्ञि-

भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासो ऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्ते र्वा । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने अयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थानइति । यदि तर्हि सावपि पदं

नां भेदात् । बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् । एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यतइति दोषाभावः । असर्वनामस्थानइति । नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनासम्बन्धो यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति । हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम् । सर्वनामस्थाने अयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अय-

---

विहितानीत्यर्थः। नोत्सहतइति । स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ।

भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। इह तर्हि दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति। कथं तर्हि। पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत ऋक्षु वाक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति। सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः। बहुजयं प्रत्ययः। अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमाने अपि न सिध्यति। एवं तर्हि उतरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति। कथं बहुसेचौ बहुसेचः। बहुचूपूर्वस्य च पदादिविधावेव न

जादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति।वाक्यपदयोरिति। गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यदुतौ न भवतः।पदादादिरिति।पञ्चमीतियोगविभागात्समासः। कथं बहुसेचाविति। समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम्। द्वन्द्वेन्त्यस्ये-

प्लुतविकारे इति। प्लुतसहितविकारे इत्यर्थः। एचोप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतावित्यत्रेति भावः। इह तर्हीति। वार्तिकारम्भे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः। प्रत्याख्याने तु दोषः। कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वादेतेन योगविभागसिद्धस्य क्वाचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमिति भावः। पदादेर्नेत्युच्यमानेपीति। षष्ठीतत्पुरुषेपि न सिध्यति कुत्वाभावाय पदत्वाभावस्यावश्यकत्वाद् इति अपेरर्थः। अयं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेपि उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्वनिषेधसाम्रा-

पदान्तविधाविति । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य*। द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्त्वक्त्वचम् । इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । सिचि जुसो ऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात्*। सिचि जुसो ऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति । इह च इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति । युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्*। स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञा-

---

ति । उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्येति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसम्भवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे सम्भवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाकारे प्रकरणादात इत्यच सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशब्दप्रयोगः । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु ये त्ववस्थिते युष्मदस्मदी इति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासम्भवात् । अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः । तथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सन्निहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा रथस्थ आनीयतामिति

ज्ये पि कुत्वप्राप्तेः। बहुच्पूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च सास्पदाद्योरित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ आशयः न पदान्तविधाविति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे चेत्यस्य वार्तिकस्य ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाप्रवृत्तिरिति

स्यते। अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पदस्येति वर्तते। विभक्त्यन्तं च पदं तत्राऽन्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति। भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति। ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते। सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति। इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति तिङ्ङतिङ इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति। आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति। अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ*। अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः। जिगमिष

सत्थ आनीयते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते। पदस्येति वर्तत इति। केवलयोः पदत्वाभावात्तदवयवं पदं गृह्यत इति भावः। यत्र त्विति। अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः। सर्वग्रहणमपीति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणस्यमानं सर्वस्य पदस्य विभक्तिसहितस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः। याजयाञ्चकारेति। परत्वात्तिबादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः। आमि लिलोपादिति। नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः। अङ्गाधिकार इति। अङ्गस्येति स्वर्यते तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः। जिगमिषेति। अतो हेरिति लुकि कृते गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीड् न प्रा·

बोध्यम्। ङमुट्सूत्रस्थभाष्यन्त्वे तद्विरोधाद् उञि च पद इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च नलोपादिप्नुत्यन्त इति वार्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम्। एवञ्च प्रत्याख्यानप्रकारोपि योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन ङमुडादिविषये न। इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तरैरुपात्तमित्याहुः। अ-

संविवृत्स । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वं च*। किं च । इटश्च विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशे ऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति । इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति किं चिन्नान्यत्र न भवति । यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते अथ नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति । इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे*। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवता ऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । न

प्नोति । संविवृत्सेति । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीट्प्रतिषेधः । क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण । किं चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः । किं चिच्चेति । अनिल्कित्स्वराः । न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । अत्रय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितो ऽन्तोदात्तत्वविधानाल्लुकि कृते कार्यिणो ऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि नहि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुम् । तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीणत्वात्कार्यं प्रतिनिमित्तभावो नास्तीत्यर्थः । हनिणिङादेशा इति ।

लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्धधातुकइति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् । इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः॥ अलो ऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥६५॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति । उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः*। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधा संज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दो-

लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणे ऽप्यसिद्धिः । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परेचि ण्यादेशविधानम् । न लुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् । अलोन्त्यात् । किमिदमिति । प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः । एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्यात् अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः । अल्ग्रहणमिति । निर्दिश्यतेभिधीयते ऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्त्यः प्रत्याय्यतइत्यर्थः । सङ्घातप्रतिषेध इति । पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विर्वचनद्वेति भावः । अन्त्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात् सङ्ख्या विवक्ष्यते । यदि पुनरिति । अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात् सङ्ख्या विवक्ष्यते पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गादल्समुदायस्य संज्ञित्वे

यमाणेति । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः । तच्चापीति । न लुमता

षः । शास इदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टाम् । संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति । यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्त्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत् संघातप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेन्नानर्थके ऽलो ऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे*। अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थके ऽलोन्त्यस्य विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा । भृञामित् । अर्तिपिपर्त्योश्चेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ*। अव्यक्तानुकरणस्यात इत्तावित्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति

गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन। सूत्रं चेति । अलन्त्यादिति पठ्यमान इत्यर्थः। अन्त्यविज्ञानादिति। उपधाया इति षष्ठ्यन्त्यमल्लभ्यत इत्यर्थः। अनभ्यासविकारइति। अभ्यासोनर्थकः शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य। अव्यक्तानुकरणस्येति। अव्यक्तानुकरणस्य योच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रा-

तस्मिन्नित्येतदित्यर्थः। लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति। लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य

न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नान्त्यस्य पररूपं भवतीति । यदयं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके लो ऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अथ वा शिल्लोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चेति । आपि लोपो ऽको ऽनचि । तिष्ठति सूत्रम् । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं

र्थः । यदयमिति । आम्रेडितस्य वेत्येव वक्तव्यं स्यात् । घ्वसोरिति । अनभ्यासविकारइति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे लोपस्तु नीरूपः । तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ । पुनर्लोपेति । लोपो यीत्यतो लोपग्रहणे ऽनुवर्तमानइति भावः । तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति नत्वेत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ ततो ऽभ्यासस्येति तत्र च लोपो ऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वापहारार्थादलोन्त्यस्येति बाध्यते । द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात् क्तदन्तात्स ंज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चेत्स ंज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्स ंज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोगइत्येष सिद्धान्तः । तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूत्रमिति न कृतम् । तच्चायमर्थस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते । तत्रानचीत्यनेन ह-

वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अनाप्यक इति । तच्च प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अत्र लोपो ऽभ्यासस्य । अन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके अलो ऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सन्नधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते । सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञपयिषतीति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति यियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रगृहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे । विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रगृहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् ।

इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयतइत्यर्थः। येन नाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते । अत्र गृहणसामर्थ्यादिति । मीमादीनामधिकारादेव सिद्धेरत्रगृहणादयमर्थ आश्रीयते यो ऽभ्यासत्वेन लीत्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता । अन एवेति । अनाप्यक

यत्कार्यमित्यर्थः उत्क्रामेत्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किं

अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं सुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरिति । अलो ऽन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधेति वा । अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम् । अलो ऽन्त्यात्पूर्वो ऽलुपधासंज्ञो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्*। अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्व आनीयते ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥६६॥तस्मादित्युत्तरस्य॥६७॥किमुदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह तस्मा-

निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलो ऽन्त्यस्येति। यथाजातीयकोन्त्य इति । एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठीनिर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये यो ऽन्त्यो ऽल् तस्मात् पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्ताम्नायायाप्रतीयते। प्रथमाबहुवचनपक्षे ऽप्ययमर्थः। अन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधासंज्ञ इति। अल इति जातौ बहुवचनम्। अवधिमत्तुल्यजातीयस्यावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते। तस्मिन्निति । किमुदाहरणमिति। इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चान्वैते परिभाषे उपस्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः। अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि अस्माकीन युष्मभ्यं दीयतामिति ख्यञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः। हृत्वानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभतइत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव।

तु शिदादिनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । सञ्जिगमिषेत्यादौ सनः कार्ये

दित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम् अन्तरीपं समीपम्। अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम्। इको यणचि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति। कथम्। सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति। किं पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं

अन्यथा जातीयकेनेति। इतिकरणात् स्वरूपग्रहणेनै। भाव्यमिति भावः। थाला प्रकारमात्रमभिधीयते इति तद्वतो ऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यतएव। इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी। इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते। सर्वनाम्ना ऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः। एतेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम्। विशेषा अपीति। अपिः संभावनायां न समुच्चये नहि विशेषपरित्यागे नेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः। सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात्। किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्याऽनवस्थानात्प्रश्नः। कदा चिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः कदा चित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः। गौः सामान्यमिति। यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारि-

---

नाङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः। किं च परस्मैपदग्रहणस्य तङानाभावोपलक्षण-

गौर्विशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च। कथम्। विवक्षातः। यदा ऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदा ऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम्। गौर्विशेषः। अपर आह। प्रकल्पेते च। कथम्। पितापुत्रवत्। तद्यथा। स एव कं चित्प्रति पिता भवति कं चित्प्रति पुत्रो भवति। एवमिहापि स एव कं चित्प्रति सामान्यं कं चित्प्रति विशेषः। एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते। शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत्। जनपदे

तया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम्। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टमचिहलीत्यादयस्तु विशेषाः। पितापुत्रवदिति। जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदा चित्का चिच्छक्तिराश्रीयते। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यते इत्याह। एते खल्वपीति। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप् प्रत्ययः। तमपा ह्यत्र भाव्यम्। एतैर्हीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्टइत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्टइति प्रतीयेतेति भावः। किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यतइति भावः। न पुनर्दिष्टइत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्द इति। अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। त

अतिशायन इति । किं गतमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थो ऽबहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्*। निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह मा भूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते। तस्मिँस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोर-

---

चायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवतीति । अघेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याभावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुब् इति तथातिशायने वर्तमानात्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् । निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्ये वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते । समिधाविति । ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति । नैष दोषः । वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहिते ऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् । किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः । पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः । तदयमर्थः । अच्युपश्लिष्टस्येको यणा भाव्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः । तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि तथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र

विशेषान्नियमार्थो ऽयमारम्भः। ग्रामे देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामाद्देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः । तिङ्तिङ इति । अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः। इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात् । अतिङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति। अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहो स्वित् परस्येति । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः*। उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे*। वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति । तस्मिन् क्रियमाणे ता-

---

षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयोरिति । युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ् । अचीति सत्सप्तमीपक्षे ऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी कृता न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यतइति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः । नहि संदेहादलक्षणमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् । अथ यत्रेति । यथा बह्वोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः । विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवका-

स्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य । बहोरिष्ठादीनामादिलोपे*। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः । बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम् । गोतो णित्*। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य । रुदादिभ्यः सार्वधातुके*। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य । आने मुगीदासः*। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य । आमि सर्वनाम्नः सुट्*। सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः । घेर्ङिति*। आण् नद्याः*। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः । नद्या उत्तरेषां ङिताम् । याडापः* । आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य ङितः । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्*। ङम उत्तरस्याऽचो ऽचि परतो ङम इति संदेहः । ङम

णत्वाद्वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । संदेह इति । संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः । इष्ठेमेयःस्विति । तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् । गोतो णिदिति । यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ङमो ह्रस्वादिति । ङमो ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो ऽन्त्यो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ।

उत्तरस्याचः । विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः *। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः*। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति । तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगेति । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः*। प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थो ऽयमारम्भ इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रा-

---

विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् सावकाशत्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः । यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः । प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः । प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते

ऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेशइतीत्संज्ञोच्यते । प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च*। प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते इको यणचि अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः*। सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुकइत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्वधातुकइत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति । मा भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनि-

येन षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति भावः । इत्संज्ञेति । आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकालएव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति । यणिति प्रथमाया इति । ततश्च कः स्थाने यण् न लभ्येत इको ऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणो ऽप्यन्य इत्यभिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् । उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाभावाद्यौगपद्ये नोभयोः कार्यं प्राप्नोति । मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रक्लृप्त्यैव तत्फलस्य लब्ध-

र्दिष्टे पूर्वस्य । यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति । सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सनित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतत् । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदेशइति इत्संज्ञोच्यते । स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेशइति हीत्संज्ञोच्यते । अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति । अत्राऽपि प्रकृतौ षष्ठी इक इति विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम् । अथ वा ऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्र-

त्वादिति भावः । यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यणचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते । कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्र एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्नित्कार्यं लभतइत्यर्थः । अथ वेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः । प्रकृतौ षष्ठीति । इको यणचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः ।

तिर्निर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति नह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् ।

यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परषष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदादृगुण इत्यादावपि तथैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात् सुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु च्छस्य । स्वंरूपं शब्द । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विश्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञासामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यतइति फले न कश्चिद्भेदः । रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनाद् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्। अर्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम्। शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम्। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद्व यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च तस्मादेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः*। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति।

एवं तर्हीति। यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। अर्थवद्ग्रहण इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यतइत्यर्थः। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी। इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते। अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्यः स्यादिति सूत्रारम्भः। संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति। संज्ञासम्प्रत्यय उच्यते। नवेति। शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण।

किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वकः । यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना । नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः। अर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह मा भूत् दा धा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। **शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्***। शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधो ऽनर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति।यदयं ष्णान्ता षडिति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति।इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नका-

चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्व चिचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । अन्यथोपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः । कुमारीघ इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत । ई हल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति । वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति । ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा सञ्ज्ञाकर्मकरणादिष्वि-

रान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नहि षकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता । मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम्* । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्* । सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृगेति ।

ति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नहीति । षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति भावः । का तर्हीति । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक् कर्तव्यः । षण्णामिति च नुट् । असिद्धमिति । डकारान्तः श्रूयमाणोपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः । मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । देवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात् । सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस् मृगस् इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्भवद्वचनमिति द्वन्द्वाभावाद्वि-

प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्*। पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्*। जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति ।किं प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा । झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्*। झिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। मात्सिकः । तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते । मीनान् हन्ति मैनिकः॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥६९॥अप्रत्यय

शेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् । पित्पर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति । झितस्य चेति। इदं वाचनिकमेव। मत्स्याद्यर्थमिति। मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः । अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव । अणुदित् । अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता

इति किमर्थम् । सनाशंसभिक्ष उः । असांप्रतिके । अप्रत्ययल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम् । प्रत्यये उदाहृतम् । आदेशे इदम इश् । इतः । इह । टिति लविता लवितुम् । किति बभूव । मिति हे अनड्वन् । टितः परिहारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति । यदयं ग्रहो ऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात् । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृतो वेति विभाषां शास्ति । सर्वेषामेव परिहारः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः । अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान् न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयाद्ध न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह के चित्प्रतीयन्ते के चित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्या-

---

तस्य प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः । इत इति । विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति । बभूवेति । अनुनासिकः प्राप्नोति । अनड्वन्निति । आमपि पक्षे प्राप्नोति । यदयमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भावः । नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः । वृतो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम् । एवं तर्हि तॄ इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तमाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयस्मिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये भूयानिति । साधारणो ऽसाधारणश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते

य्यन्ते । यावद्ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधिक्यान्न भविष्यति । प्लुतं तर्हि गृह्णीयात् । अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अण् सवर्णस्येति स्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात्*। अण् सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात् कालभेदाच्चाण् सवर्णान्न गृह्णीयाद् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदे-

उच्चार्यन्ते अणादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैरण्त्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अण्त्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याय्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यज्विधानात् । यत्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते । अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्पादाद् ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवो ऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयतइति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः । किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः । अण् सवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याविचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्रहणइति । अकोचीति यत्र संज्ञया

शात् * । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकस्सवर्णे दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद्द दीर्घाणां न स्यात् । ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययिष्यन्ति । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् * । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दस्संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते । एवं तर्हि वर्णपाठएवोपदेशः करिष्यते । वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः* । वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः । किं परा

प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः।नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोगादिचोदनाभिर्गृह्येरन् । अथ वा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः । ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः । उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायने ऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः । शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्तइति । यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्छब्देन ऋक् प्रत्याय्यते । तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति । अइउणिति प्रत्याहारएवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात् तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्यायनमित्यर्थः । करिष्यतइति । व्याख्यास्यते । अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयान्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति

सूत्रात् क्रियतइत्यतो ऽवरकाला ।नेत्याह। सर्वथाऽवरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत्।उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकालआदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्यय इति। सैषा ऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यतइत्येतन्न । तस्मादुपदेशः कर्तव्यः । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णनां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्वौ यस्येति च । किं कारणम् । अनण्त्वात् । नह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नायउपदिश्यन्ते । एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृह्णातीति तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । ये एते प्रत्यहाराणामादितो

नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। आर्थक्रमेणापि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति। तस्मादिति। प्रत्याहारएव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः। तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे वान्तरभेदसम्भवाद् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः। वचनादिति। अण्सहशोणिति गृहीष्यतइत्यर्थः। यत्रेति। अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अको ऽचीत्यादौ। अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्य एव निर्दिष्ट इत्यण्त्वमुच्चारणं चास्ति। तत्राकार उच्चारित आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहको ऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः। एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह। सवर्ण इति। प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम्। अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं ह्रस्वे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः। ननु चान्येति। श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः। अनन्यत्वाच्चेति। सत्यपि श्रुतिभेदे ए-

वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । एवं तर्हि । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् * । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिरकारस्यान्या ऽऽकारस्य च । अनन्यत्वाच्च * । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्त्वकरः * । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्त्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सो ऽन्यत्त्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सो ऽन्यत्त्वं करोति । अपर आह । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्त्वम् । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्त्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्त्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्त्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सोन्यत्त्वं करोति यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्त्वं करोति । तद्वच्च

काकृतियोगो ऽस्त्येव यथा कृशे स्थूले ऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः । यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः । यस्त्विति । अत्रापि यदा प्राणी न हन्तव्य इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव गवाश्वरूपाश्रये तु भेद इति भावः । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु यत्नाद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते । अपर आहेति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थो ऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशे ऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते । तद्वच्चेति । यथा ऽऽकृतिग्रहणादण्सु कार्यं सिध्यति तथा इ-

हल्ग्रहणेषु *। एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति । झलो झलि । अवात्ताम् । अवात्तम् । अवात्त । यत्रैतन्नास्ति । अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम् । द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति । यदयं कस्यांचिद्द वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम् । तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव । अतो भिस ऐसिति। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥

ल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्झल्व्यपदेशमासादयेत् पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात् । अवुद्धेत्यादावेव तु स्यात् । धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् । तत्राह । अनेकान्त इति। द्रुतेति । हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अण्सु तु व्यक्तिनिर्देशे ऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् । वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खड्वाभिरित्यत्रैस्प्रसज्येतेति भावः । क्रियतइति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यक्तिपक्षे ऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोगो ऽस्ति कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यण्स्वेवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुह्यतइत्याकृतिग्रहणे ऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते । उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणे ऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्या नवग्रहा इत्यादि-

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ अयुक्तो ऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्येति सो ऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सो ऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालस-

---

भ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् । तपरः । अयुक्त इति । न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः । कदा चित्प्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थे ऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । नहि भवति जीवति प्राणानिति । तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययं च वर्ण इति । परामृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया ऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति । तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः । उष्ट्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः । समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते । अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां त-

हृचरितो वर्णो ऽपि काल एव । किं पुनरिदं नियमार्थम् आहो स्वित् प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राऽणूग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् । कश्चात्र विशेषः । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् * । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम् * । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्का-

---

च्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः । यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः । दीर्घग्रहणइति । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् । ह्रस्वग्रहणइति । अतो भिस ऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोनेन तु षण्णाम् । परत्वादनेनैव तपरो ऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति

लस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । यद्येवं द्रुतायां तपरकरणेमध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् * । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते*।सिद्धमेतत्। कथम्। अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरतमेन । विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा व्रजिक्रिया-

---

किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋत इद्धातोरिति यथा । यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश सम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति । सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ । यथा गन्तॄणामालस्यादिभि-

याः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम् । एवं तर्हि स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत् * । तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ १ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो ऽनिर्देशात् * । आदिरन्त्येन सहेतेति असंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनो ऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो नि-

---

दात् गतिभेदेपि न मार्गभेद इत्यर्थः । विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः । एवं तर्हीति । व्यक्तिस्फोटोत्र विवक्षितः स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुणइति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनःपुनर्दृश्यमानोपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनःपुनरुपलभ्यतइति वृत्तिभेदे ऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्तइति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति । दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । केषां चिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव । आदिरन्त्येन । असम्प्रत्यय इति । अप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाक्षिप्तः सं-

र्दिश्यन्ते । सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिशब्दाः मातरि वर्तितव्यम् । पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् । यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात् एचोऽयवायाव इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति । यदि चैवं क्व चिद्वैरूप्यं तत्र दोषः

ग्रीत्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् । स्वंरूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च । सहग्रहणादाद्यन्त्यौ समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपं त्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः । येन । इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यतइत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः । येनेकाल इति । ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात् ।

स्यात् । अह्लेन्द्रः अह्लोदकम् । अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुणः । अल्विधिश्च न प्रकल्पेत । द्यौः पन्थाः स इति । तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करणएषा तृतीया । अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदने-

---

निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया । यदि चैवमिति । आद्गुण इत्यादौ । अत्र ह्याादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः । षष्ठ्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे यथाकार इति घञाश्रये यण्वृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । यदि च यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधित्वे यो ऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् । अल्विधिश्चेति । अलो ऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्त्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति द्यौः पन्था इत्यत्रालो ऽन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतित्यर्थः । तत्र कदा चित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् । कदा चित् थिन्नित्यस्य । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् । प्रकृतइति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्व चित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्व चिदधिकाराद् यथैरजित्यत्र धातोः । क्व चिदाक्षेपाद् यथेको झलित्यत्र सना धातोः । करण एषेति । विधिशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते

न च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः। एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते ऋकारेण प्रातिपदिकस्य इत्वं विधत्ते। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः*। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः। ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः। तत्र को दोषः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्। अक्ष्णुहीति। इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति। तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत। संकीर्णं संगीर्णमिति। इह च न स्याद् निपूर्ताः पिण्डा इति। सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति। यावता यथेष्टम्।

सशब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः। तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा। इको यणचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः। हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति। बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः। ग्रहणोपाधीनामिति। गृह्यतउच्चार्यतइति ग्रहणं तस्य येउपाधय इष्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत्। सङ्कीर्णमिति। ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात्। तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात्। सिद्धं त्विति। वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावा-

इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ॠकारान्तं विशेष्यते ॠकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ॠकार एव विशेष्यते ॠकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * । समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः । समासविधौ तावत् । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत् । प्रत्ययविधौ । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह । उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् * । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्ग्रहणम् । उगितश्च, भवती अतिभवती महती अतिमहती । वर्णग्रहणम् । अत, इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोकारः प्रातिपदिकं

पित्त्वात्कार्यकाला तच्चोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धमनुभूय विशेष्येण सम्बन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाभावः । समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः । तद्विशेषणत्वेन च सुपेति । कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत् सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । सौत्रनाडिरिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः । अतिमहतीति । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमा

यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्डः अस्त-स्यापत्यमिः । अकज्अम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् * । अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ अम्वतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अकज्वतः । सर्वके विश्वके । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः । अम्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं तद् नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तस्तदन्तान्तस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं तद-

---

सः । तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहद् महदिति पठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात् तत्र ङीष् न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप् प्रार्थ्यते । अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति । ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । अत इञिति । तदन्तविधावसति ञित्करणमुत्तरार्थं स्यात् । सर्वकइति । अकचि कृते शीभावो न स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाकचि कृते लुग्न स्यात् । उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोत्रेति दश्चेति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः । भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः । सिद्धं

न्तस्तदन्तस्येति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्*। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह के चिच्छब्दा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति एकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने । के चिद्द यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यएते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिद-

त्विति । सर्वशब्दस्य योन्तोकारः सोन्तः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः। धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारा भूवादिभिरिति भावः । उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति यथावयवदर्शनाद् गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वा ऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । छत्रपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशीतोष्णक्रखादिषु । तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनोकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति । अव्यक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्न-

मदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्*। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्*। प्रयोजनम । भयंकरः । अभयंकरः । आढ्यकरणं स्वाढ्यकरणम् । ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम्*। प्रयोजनम् । भवती अतिभवती । महती अतिमहती। प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम्*। प्रयोजनम् । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता । अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे*। प्रयोजनम् । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । त्रिबिस्ता त्रिपरमबिस्ता द्व्याचिता द्विपरमाचिता । द्वि-

---

परिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमावपीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यतइत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेकक्रत इत्यर्थः । प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । उपपदविधाविति । भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते । क्षेमप्रियमद्रे ण् चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः । प्रतिषेध इति । विधीयते इति विधिः सामान्येन गृह्यते इति प्रतिषेधेपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । द्विपरमबिस्तेति । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्ता-

तिग्रहणं च*। प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रोण्या अण्*। रोण्या अणग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरौणः । सैंहिकरौणः । तस्य च*। तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः । किं पुनः कारणं न सिध्यति न तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्ताट्ठग्भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति । यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह । नैतदस्ति

दिभिर्विशेष्यते इति तदन्तविधिः । दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाद् ण्यो न भवति । तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येति प्रयोजनमवोचत् । व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् । स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते ।

ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ*। प्रयोजनम्। रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं हल्या परमहल्या। सुसर्वार्थदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य*। प्रयोजनम्। सु। सुपाञ्चालकः सुमागधकः। सु। सर्व। सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः। सर्व। अर्ध। अर्धपाञ्चालकः। अर्धमागधकः। अर्ध। दिक्शब्द। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। पूर्वमागधकः। अपरमागधकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्*। प्रयोजनम्। पूर्वशारदम्। अपरशारदम्। पूर्वनैदाघम्। अपरनैदाघम्। ठञ्विधौ संख्यायाः*।

सपूर्वादिनिमिति। पूर्वग्रहणेत्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः। यच्चानुक्रान्तमिति। अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रेणैवोपात्तं तत्र। यथा दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन् शतइत्यत्र न भवति। यद्विधाविति। ठग्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति ठग्न भवति। ऋतोरिति। ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधानेवयवानां तदन्तविधि। शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोण्। तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वणेव भवति पूर्वप्रावृषमिति। प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः। अवयवानामिति किम्। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न भवति कालाट्ठञित्येव भवति। तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते। द्विषाष्टिक-

प्रयोजनम् । द्विषाष्टिकं पञ्चषोष्टिकम् । धर्मान्नञः*। प्रयोजनम् । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च *। पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । पदाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या । अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ*। महान् परममहान् । महत् । अप् । आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् । स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ । नप्तृ । नप्ता नप्तारौ नप्तारः । एवं परमनप्ता परमनप्तारौ पर-

मिति । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुग्न भवति । सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः । पदाङ्गाधिकारइति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते । महदप्स्वस्रिति । महदादिभिरङ्गं विशेष्यते । स्वाप इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। अपो भीतितत्वमपि स्वङ्गिरिति भवति । द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते । पादस्य पदेति । ननु पद्भावे तदन्तविधिरस्तीयं तु पदभावविधिः । नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पदभा-

मनप्रारः । पदुयष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् * । पद्भावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् । हिमकाषिहतिषु च । यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः । एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति पादेनोपहतं पादोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारएव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं न केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात् । पदः पदा पदे । पत् । युष्मत् अस्मत् । यूयं वयम् । परमयूयं परमवयम् । अस्थ्यादि । अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना । परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना । अनडुहोनुम् । अनड्वान् परमानड्वान् । दुयपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौः सुगौः । सखा सखायौ सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ । चत्वारः परमच-

---

वेपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात् । एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति । पादयतेरिति । पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः । परमपन्था इति क्व चित्पाठः सत्वयुक्तः समासान्तविधानात् । न पूजनादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः । तस्मात्सुपन्था इति पाठः । परमगौरित्यप्यपपाठः । गो-

त्वारः । अनड्वाहः परमानड्वाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च* । प्रयोजनम् । सः । अतिसः । भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः । वर्णग्रहणं च सर्वत्र * । प्रयोजनम् । क्व सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यञि, सुपि च । इहैव स्याद् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः * । प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फ-

रतद्धितलुकीति टज्विधानात् तस्मात् सुगौरिति पाठः । परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम् । अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । अनडुहो नुम् इत्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुग्विधानात् नुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधेराक्षेपात् । अन्ये त्वाहुः । असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ । अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः । उपसर्जने तु तच्छब्दार्थं अतितदिति भवति बहुभस्त्रिकेति । नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति । वर्णग्रहणं चेति । यद्येव मुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम् । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूद् यथा रदाभ्यामित्यत्र । तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात् । न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् । उच्यते । यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु

भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः । दाक्षायणः परमदाक्षायणः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा । अलैवानर्थकेन । नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे पायसङ्करोतीति मा भूत् । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् । न

पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च । अपञ्चम्या इत्यत्र नायमर्थः । यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति । परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम् । गार्ग्यशब्दाद्यञन्ताद् फञ्विधानाद् न त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य यञन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फकि विधीयमाने पारमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । स्यतासी लृलुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयतइति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवतो रूपमाश्रीयते । तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्ग्रहणइति । तेन प्लीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहणइति । उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत् स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः । शस्त्रीग्रहणमिति । तेन शस्त्र्याविति स्त्रिया इतीयङ् न भवति । पायसं करोतीति । संपर्युपेभ्य इति सुट् न भवति । तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे

यञिञोः फगिति । यद्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषे-

चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम्। तन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। तदन्तविधिरेव ज्यायान्। इदमपि सिद्धं भवति। परमातिमहान्। एतद्धि नैव तद् नापि तदुत्तरपदम्। अनिनस्मन्ग्रहणानि च। अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। अन्। राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन। अन्। इन्। दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन। इन्। अस्। सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन। अस्। मन्। सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। मन्। यस्मिन्वि-

---

चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्यात्तदन्तविधिः उदः स्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः। प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात्। संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते। पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः। पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सुट् स्यात्। किमर्थमिति। अल्लैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते। अस्य हि नियमस्य प्लीहानावित्यादिप्रयोजनं तच्चान्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति एङः पदान्तादतीति पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तंभोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि गृह्यते उत्तरपदाधिकारोऽपि ततश्च प्लीहानावित्यादिषु दोषो न भवति नहि प्लीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः। तन्न वक्तव्यमिति। पदाङ्गाधिकारइत्येतदित्यर्थः। अल्लैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः। तदन्तविधिरेवेति। प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव त्वल्लैवानर्थकेनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति समासः। तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः। अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न स्यात्। अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना तु भवति। सुस्रोता इति। अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये त्वर्थवानेवास्शब्दः।

धिस्तदादावल्ग्रहणे * । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ । श्रियो भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने दात्ता राक्षिताः । अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ यस्यग्रहणं किमर्थम् । यस्येति व्यपदेशाय । अथाज्ग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात् गार्गीया वात्सीया इति । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् * ।

यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविधप्रपवादस्तदादिविधिः । अत एव विशेषणेन भवति नान्येन । वृद्धिर्यस्य । वृद्धिग्रहणमिति । असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् । यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यजादि व्यावर्तितं स्यात् । दात्ता इति । असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा । प्रस्थे वृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् । यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः । गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि हल् । मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् । सभासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्रएकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् ।

षेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद्व्यक्तिकरणंविशेषणंकिं तुयञिञोरिति पञ्चम्य-

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशो ऽस्ति । ननु चैवं विज्ञायते अजेवादिरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः * । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति । सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अच आकृतिर्निर्दिश्यते । एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र * । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथा ऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमान-

---

असति त्विहादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोभावएकग्रहणस्य प्रयोजनम् । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः स च केवलानामचां नास्ति । ननु चैवमिति । अचां संनिवेशस्यासंभवादचां मध्ये जपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यतइत्यर्थः । नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अज्रूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति ततश्च मध्ये ऽपि वर्तमानो ऽकारो ऽन्याजपेक्षया आदिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धेति । सिद्धमिति । उभयरूपत्वे ऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणनामादिमानयेत्युक्ते सतो ऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते । व्यञ्जनस्येति । अचामिति वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः । यथा ऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्य-

---

द्वीसत्वात् तस्यसमानाधिकरणंविशेष्यमितिअपञ्चम्याइत्यस्याविषयोयमितिभाव ।

वद्भावो भवति । क्वान्यत्र, स्वरे । वा नामधेयस्य * । वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तियाः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः । गोत्रोत्तरपदस्य च * । गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । गोत्रान्ताद्वा ऽसमस्तवत् * । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् * । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाता हरितकाताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः ॥ त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निवृत्तम् एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यनुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा

मानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । ह्रस्वनुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणाल्लिङ्गाद्यग्ज्ञनं व्यवधायकमेवेत्युदश्विलानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते । वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनीया इति । पणिनोपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुक् तेनेञश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति । पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् वृद्धसंज्ञायान्तु छः स्यात् । त्यदादीनि च । त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्संबन्धस्येहायोग्यत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावो ऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ।

इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥ श्रीशिवो जयति ॥

संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबध्यतइति सबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसके ऽपि बाधकाभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्ततइति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रएव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाच्रूपत्वाभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाभावात् । एङ् प्राचाम् । कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवद[illegible] त्यवृद्धत्वाट्ठञ्ञिठौ न भवतः। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥